

Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1948 – 1960

Jiří Pernes

Abstract

PERNES, Jiří: The Collectivization of Agriculture in Czechoslovakia in the Years 1948 – 1960.

After its resurgence from the Moscow exile in 1945, the Communist Party of Czechoslovakia (CPS) adopted the image of a party representing not only the labourers but the whole working class. The CPS worked towards gaining the support of Czechoslovak farmers with promises of new land reform, law guaranteed collectivization of land up to 50 hectares and more legislative measures to make their lives easier. However, the most significant was the promise of no kolkhozes – no equivalent of soviet agriculture. This strategy corresponded with the CPS's 1945 – 1948 policy of “a unique way towards communism”.

Nevertheless, after its rise to power in February 1948, the CPS changed its policies dramatically. Documents from Moscow archives prove that the Soviets demanded the application of the soviet experience in Czechoslovakia as well. The CPS's leadership gave way to soviet pressure and began establishing agricultural cooperatives which were to become Czechoslovak equivalents of kolkhozes. Since the adoption of the agricultural cooperatives law from 1949 until 1953, collectivization was enforced with arbitrary violence and brutal methods, which led to a decline of Czechoslovak agriculture and a subsequent insufficiency of vital foods on the market.

The situation changed after deaths of Stalin and Gottwald: the new leadership in the Kremlin demanded that their satellite states alleviate the collectivization pressure. In 1953 agricultural cooperatives began to fall apart spontaneously and the communist regime had to accept it. In an effort to improve the catastrophic food supply, the regime had to ease the repression of private farmers and even set up favourable conditions for their individual enterprises. The CPS however never gave up on the idea of the completion of collectivization and began its second phase in 1957. Most brutal methods were to be avoided and more effective economic pressure was brought to bear. The collectivization of agriculture in Czechoslovakia was finished in 1960 and the republic was declared to be a socialist state. This success however took enormous expenditures which had to be invested in non-functional unified agriculture. Only in late sixties did agricultural cooperatives begin to prosper and became the backbone of the regime.

Keywords: Czechoslovakia, Communist regime, Agricultural collectivization, Agricultural cooperatives

Studie přibližuje vývoj zemědělské politiky Komunistické strany Československa (KSČ) v letech 1945 – 1960. Jestliže v období před převzetím moci komunistická strana zemědělcům slibovala nedotknutelnost půdy a odmítala zakládání kolchozů, po únoru 1948 pod sovětským tlakem svůj názor zásadně změnila a přistoupila k násilné kolektivizaci zemědělství, jejímž nositelem se stala jednotná zemědělská družstva (JZD). Článek sleduje jednotlivé etapy združstevňování československého zemědělství až do jeho úspěšného završení na přelomu 50. a 60. let.

Snaha Komunistické strany Československa o získání venkova v letech 1945 – 1948

Zatímco v období předválečném se KSČ prezentovala jako zastánkyně nejchudších vrstev společnosti a hlásala politiku třídního boje, socialistické revoluce a odmítání Československé republiky, kterou označovala za stát vykořisťovatelský a imperialistický,¹ v roce 1945

1 RUPNIK, Jacques. *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*. Praha : Academia,

se prezentovala jako strana státotvorná, hájící zájmy všech poctivých občanů země. Neprofilovala se tedy pouze či především jako strana dělnická, nýbrž usilovala o získání podpory rovněž ostatních vrstev československé veřejnosti, zejména zemědělců. To by se jí samozřejmě nikdy nepodařilo, kdyby jim jako cíl své politiky nabídla založení kolchozů po sovětském vzoru. Proto komunisté v období mezi léty 1945 a 1948 tvrdili, že „*kolchozy se v Československu zakládat nebudou*“²

Gottwald to opakoval od roku 1945 až do léta 1948. Ve svém projevu na dožínkové slavnosti v Buštěhradě 19. srpna 1945 doslova řekl: „*Strašili vás, že nová vláda, v níž budou komunisté, vám sedlákům vezme půdu a bude vás nutit do kolchozů. Vy sami jste se však mohli přesvědčit – a v budoucnu se ještě více přesvědčíte, že nová vláda právě zásluhou komunistů vám nejen že nic nebere, nýbrž dává.*“³ Je takřka jisté, že jak on, tak i ostatní komunističtí funkcionáři svá slova mysleli vážně. Vyplývalo to z jejich představ o „vlastní“ či „specifické“ cestě KSČ k socialismu, které v předúnorovém období předkládali veřejnosti. Na zasedání Ústředního výboru (ÚV) KSČ v září 1946 Gottwald prohlásil, že při návštěvě v Moskvě v létě téhož roku mu „*soudruh Stalin [...] řekl, že jak zkušenosti ukázaly a jak klasikové marxismu-leninismu učí, neexistuje pouze jedna cesta, vedoucí přes sověty a diktaturu proletariátu, nýbrž může být za určitých konstelací také jiná cesta.*“ Sovětský vůdce prý uvedl, že v Československu „*je možná speciální cesta k socialismu, která nemusí nutně vést přes systém sovětský a přes diktaturu proletariátu, nýbrž může se pohybovat po jiných cestách...*“⁴ Jestliže si vedení KSČ v této době dovolilo zpochybňovat závaznost nastolení diktatury proletariátu ve své zemi, není důvod nevěřit tomu, že mohli mít jiný názor také na řešení zemědělské problematiky a vidět jiné cesty, než zakládání obdoby sovětských kolchozů.

Hlavní zásady své zemědělské politiky formulovali komunisté v průběhu VIII. sjezdu KSČ, který se konal od 28. do 31. března 1946. Projev Výstavba naší osvobozené vesnice pronesl Josef Nepomucký, který zopakoval, že „*komunisté se nedotkli a nedotknou soukromého vlastnictví půdy českých zemědělců, kteří na půdě pracují, ale budou je vždycky proti každému bránit*“⁵ a vystoupil s požadavkem urychleného řešení těch požadavků, které rolníky trápily – zaknihování a předání půdy do majetku osídlenců, scelování roztržštěných pozemků drobných a středních rolníků, snížení pachtovného, demokratizace honitby, zavedení odstupňované zemědělské daně a také podpora mechanizace a zemědělského družstevnictví. Tyto požadavky vycházely vstříc potřebám českých a slovenských zemědělců a dokázaly vyvolat sympatie

2002, s. 96 a násl.

2 VÁCLAVŮ, Antonín. *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*. Praha : Vysoká škola ekonomická, 1999, s. 43.

3 GOTTWALD, Klement. Boj o chléb vítězně skončen. Projev na dožínkové slavnosti v Buštěhradě. In GOTTWALD, Klement. *Deset let. Sborník statí a projevů 1936 – 1946*. Praha : Svoboda 1949, s. 394. Srov. také GOTTWALD, Klement. *Upřímné slovo rolníkům*. Praha : Svoboda 1945.

4 Národní archiv Praha (NA Praha), fond (f.) 01 – Zasedání ÚV KSČ 1945 – 1989, svazek (sv.) 2, číslo jednotky (č. j.) 13.

5 *Protokol VIII. sjezdu Komunistické strany Československa ve dnech 28.–31. března 1946*. Praha : b. v., b. r., s. 138 a násl.

ke komunistické straně a její politice. Nepomucký ve prospěch komunistické politiky využil rovněž odsunu Němců z pohraničí a přidělování opuštěné zemědělské půdy nově příchozím osídlencům vydával za výsledek komunistické politiky.⁶

Parlamentní volby v květnu 1946 ukázaly, že KSČ na zemědělce zapůsobila více než ostatní strany, přesvědčila je o správnosti své politiky a získala jejich podporu. Jak uvádí David Kovařík, byli komunisté „fakticky jedinou politickou silou v poválečném Československu, jež měla připravený program pro poválečné osídlení českého pohraničí [...] Nekomunistické strany naproti tomu nedokázaly vypracovat komplexnější program k otázce pohraničí a jeho osídlení [...] a dostaly se tak do defenzivy.“⁷ Díky tomu vyšli z voleb jako nejsilnější československá strana – získali 40,17 % hlasů v celostátním průměru. Avšak v pohraničních oblastech, které byly čerstvě dosídleny a kde většina nově příchozích obdržela do svého vlastnictví půdu, získali 60 až 70 % hlasů!⁸

Nečekaně dobrý výsledek voleb překvapil i samotné komunisty. Ve vedení strany se zrodila myšlenka, že KSČ by se mohla dostat k moci pokojnou cestou, pokud získá podporu „nadpoloviční většiny národa“. Jedním z prostředků k získání většiny národa měl být masový nábor nových členů KSČ. Počátkem roku 1947 rozhodlo vedení strany⁹ o zahájení tzv. získávací kampaně, jejímž úkolem bylo „posílení KSČ o tisíce nových členů“, především z řad rolníků, ale také živnostníků, inteligence, mládeže a žen.¹⁰ Čeští a slovenští zemědělci už neměli být získáváni pouze k podpoře strany, ale nově převládla snaha přimět je k aktivnímu členství v KSČ. Gottwald si důležitost této vrstvy obyvatelstva uvědomoval. Na zasedání ÚV KSČ 5. června 1947 řekl: „Venkov je těžištěm našeho zápasu za většinu národa. Většina dělnické třídy jde za námi. Získat většinu národa znamená získat ještě více rolníků, zejména získat středního rolníka.“¹¹

Přestože od podzimu 1947 – zejména po ustavení Informačního byra komunistických a dělnických stran v září téhož roku – vedení KSČ od politiky vlastní cesty KSČ k socialismu pozvolna ustupovalo, resp. jí dávalo jiný obsah a smysl,¹² vztah k zemědělské otázce a kolektivizaci zůstal v podstatě stejný. Ještě v průběhu sjezdu rolnických komisí, který se konal 28. a 29. února 1948 v Praze, ujistil Gottwald shromážděné zástupce zemědělců, že „vlastnictví půdy, rolníkům ústavně zaručené, pokládáme za nedotknutelné a my prostě chceme, aby vám již nik-

6 Tamtéž, s. 139.

7 KOVAŘÍK, David. Počátky zemědělského osídlování českého pohraničí v roce 1945 na příkladu okresu Jindřichův Hradec. In ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (eds.) *Kolektivizace v Československu*. Praha : Ústav pro studium totalitních režimů, 2013, s. 99-100.

8 Tamtéž, s. 105 – 106.

9 NA Praha, f. 1261/2/5 – Organizační oddělení ÚV KSČ, M. Švermová 1945 – 1951, zn. 100/4, sv. 4, č. j. 23, Získávací akce, přijímání nových členů; Zápis z porady všech vedoucích oddělení a komisí ústředního sekretariátu, dat. 14. ledna 1947.

10 Tamtéž, koncept dopisu Krajským a okresním výborům KSČ, nedat.

11 GOTTWALD, Klement. Klid, sebedůvěra, rozvaha a pozitivní práce – nejlepší cesta k získání většiny národa. Projev na zasedání ÚV KSČ 5. června 1947. In GOTTWALD, Klement. *1946 – 1948. Sborník statí a projevů 1*. Praha : Svoboda, 1949, s. 185.

12 PERNES, Jiří. O specifické cestě KSČ k socialismu. In *Soudobé dějiny*, 2015, roč. 22, č. 3-4, v tisku.

do nikdy nemohl lhát o tom, že se u nás budou dělat kolchozy. Napříště pamatujte, že každý, kdo k vám přijde s takovým šušmáním do vsi, patří k záškodníkům a rozvratníkům, které jsme právě z našeho veřejného života vyhnali, a vy jejich agenty, kteří k vám přijdou do vsi, žeňte také svinským krokem!”¹³ Jeho slova se zdál potvrzovat i fakt, že 21. března 1948 přijalo Národní shromáždění soubor zemědělských zákonů, navržených komunistickou stranou: zákon č. 46/48 Sb. o pozemkové reformě, který rolníkům zaručoval právo vlastnit půdu do 50 ha, zákon č. 45/48 Sb., kterým se omezovalo drobení zemědělské půdy, scelovací zákon č. 44/48 Sb., zákon o zemědělské dani a zákon č. 43/48 Sb. o zemědělském úvěru.¹⁴ Vzdor těmto jednoznačným prohlášením došlo krátce po provedení komunistického převratu v Československu k zásadní změně zemědělské politiky KSČ a zahájení násilné kolektivizace.

Proměny zemědělské politiky KSČ v roce 1948

Zdá se, že vedení KSČ bylo odhodláno ve své zemědělské politice pokračovat i po té, co se chopilo moci. Vedoucí funkcionáři strany však netušili, že jejich činnost je již delší dobu terčem pozornosti politického aparátu Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) – VKS(b), který při jejím hodnocení nešetří příkrými slovy. Sovětské interní materiály¹⁵ z této doby obsahují překvapivé množství negativních hodnocení činnosti KSČ v době, kdy její vedení bylo přesvědčeno o své úspěšnosti. Z nich nejostřejší je dokument *O některých chybách v činnosti Komunistické strany Československa*, který vyhotovili pracovníci aparátu ústředního výboru VKS(b).¹⁶ Je datován 5. dubna 1948 a jako adresát je uveden tajemník ÚV VKS(b) Michail A. Suslov. Autoři odmítli celou předúnorovou politiku KSČ, včetně politiky zemědělské. Její vedoucí představitele – Gottwalda, Slánského, Zápotockého, Švermovou, Bareše a Kopeckého – obvinili z „odmítání bolševických organizačních zásad výstavby KSČ“, z toho, že „se vydali na cestu popírání třídního boje“, že „sešli na cestu přímého ignorování leninsko-stalinského učení o straně a její výstavbě“ atd.

Citovaný dokument má i pasáž věnovanou zemědělské otázce, autoři ji nazvali příznačně *Omyly KSČ v rolnické otázce*. Vedení KSČ vytýkala, že usiluje „o »klidnou« cestu československého venkova k socialismu, aniž by se dotýkala zásadních otázek, jako je třídní boj na vesnici a problémy kapitalismu v zemědělství“, že „přehlíží nebezpečí možného posílení kapitalistických živlů v zemědělské výrobě (zejména kulaků) a neklade si za úkol podkopat základy reakce na vesnici

13 Mohutná manifestace jednoty pracujících lidu měst i venkova. In *Rudé právo*, roč. 28 (51), č. 61, 2. března 1948, s. 1.

14 BUREŠOVÁ, Jana. Politický a institucionální rámec kolektivizace zemědělství v Československu se zaměřením na historická východiska. In BLAŽEK, Petr – JECH, Karel – KUBÁLEK, Michal a kol. *Akce „K“: Vyhnání sedláků a jejich rodin v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty*. Praha : Pulchra – Česká zemědělská univerzita v Praze, 2010, s. 22.

15 Viz např. Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv Socialno Političeskoj Istoriji Moskva (RGASPI), f. 17 – Centralnyj komitět VKP (b), Otděl vněšněj politiky (OVP), opis (op.) 128, Nomer (No.) 1162 – Informacionnaja zapiska O někotorych momentach vnutropolitčeskogo položenija v Českoslovakiji. Dokument byl v českém překladu publikován v časopisu *Soudobé dějiny*, 1997, roč. 6, č. 3-4, s. 475-478.

16 RGASPI, f. 17, op. 128, No. 745 – O někotorych ošibkach v dějatelnosti Kommunističeskoj partiji Českoslovakiji, Moskva, srov. také VOLOKITINA, Tat'jana Viktorovna – ISLAMOV, Tofik Muslim – MURAŠKO, Galina Pavlovna – NOSKOVA, Al'bina Fedorovna – ROGOVAJA, L. A. *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944 – 1953 gg.* Tom I. 1944 – 1948 gg., Moskva; Novosibirsk : Sibirskij chronograf, 1997, s. 831 – 858.

jako nutnou podmínku důsledného upevnění pozic lidové demokracie a základny pro přechod k socialismu.“ Sovětská analýza končila konstatováním, že „vedení KSČ nemá v otázkách agrární politiky přesný, vědecky zpracovaný program“, že „podceňuje skutečný poměr třídních sil na vesnici“ a „neupozorňuje stranické kádry na nebezpečí vzrůstu kulactva a v podstatě se dostává na pozice protimarxistických představ o »živelném« socialistickém přebudování vesnice.“ Text vyslovoval nespokojenost s opatřeními, která KSČ po převzetí moci uskutečnila, a stanovil několik „nutných podmínek“, které muselo vedení KSČ „v zájmu úplného vítězství lidové demokracie“ v Československu splnit. Důležité místo mezi nimi měl požadavek „připravovat stranu na nevyhnutelný boj proti kulactvu, za konečné podkopání základů kapitalismu na vesnici jako nejdůležitější podmínky přechodu země na cestu výstavby socialismu.“¹⁷ Je příznačné, že vedení KSČ v nadcházejících měsících všechny vznesené výtky akceptovalo, byť zatím ještě nejsme schopni říci kdy, a jakým způsobem se s obsahem sovětského materiálu seznámilo.

V létě 1948 zasáhla do zemědělské politiky KSČ rezoluce Informačního byra komunistických a dělnických stran o situaci v Komunistické straně Jugoslávie (KSJ). Jedním z přečinů, z nichž vedení KSJ obviňovala, byl nesprávný postup k řešení zemědělské otázky. Rozhodně odmítla soukromé hospodaření zemědělců: „[...] drobné individuální hospodářství rodí kapitalismus a buržoazii neustále, každodenně, každou hodinu a živelně a hromadně [...] Zkušenosti VKS(b) svědčí o tom, že teprve na základě hromadné kolektivizace zemědělství je možná likvidace poslední a nejpočetnější vykořisťovatelské třídy – třídy kulactva.“¹⁸ Předsednictvo ÚV KSČ se rezolucí Informbyra zabývalo 28. června 1948, samozřejmě se s ní ztotožnilo a nemohlo se vyhnout otázce doposud zavrhané kolektivizace. „Bude to těžké, aby titíž lidé, kteří prohlašovali, že nebude u nás kolektivisace, nyní prohlašovali kolektivisaci“, řekl v průběhu jednání ministr zemědělství Ďuriš. Předsednictvo ÚV KSČ to vedlo k diskusi o správnosti své dosavadní politiky. Po bouřlivé rozpravě dospělo k závěru, že postup, který uplatňovalo od roku 1945, byl správný, přestože – jak výslovně konstatoval Zápotocký – „to nebyla socialistická politika“.¹⁹ Ale vzdor tomu se hlavního cíle – aby „se malí a střední rolníci nesjednotili s kulaky“ – dosáhnout podařilo. Avšak nyní, po vydání rezoluce Informbyra, pokládalo vedení strany za nezbytné svoji dosavadní zemědělskou politiku změnit.

„Zpočátku jsme nemohli postavit otázku kolektivizace jako akutní program. Ale jako perspektiva o tom musíme být přesvědčeni,“ řekl v diskusi Zápotocký,²⁰ který zdůrazňoval výhodnost velkých kolektivních podniků oproti malým hospodářstvím. Marie Švermová chápala kolektivizaci především jako nezbytný úkol politický, který navíc „přichází [...] zvenčí“. I ona si však uvědomovala, že bude těžké o jeho nezbytnosti veřejnost přesvědčit. „Pojem kolektivizace je u nás strašákem. Říkali jsme, že u nás kolchozy nebudou. To je pro nás nejtěžším oříškem.“ Václav Kopecký na rozdíl od ní v kolektivizaci viděl pokračování třídního boje. Poté, co se komunistům

17 Tamtéž.

18 Cit. dle BUREŠOVÁ 2010, s. 31.

19 NA Praha, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1945 – 1954 (02/1), sv. 2, č. j. 125, Zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ konané dne 28. června 1948.

20 Tamtéž.

podalo „zlikvidovat průmyslové kapitalisty, se [podle jeho slov] těžisko posunulo na kulaky“. Prohlásil, že požadavkem kolektivizace zemědělství „stavíme požadavek likvidace posledních zbytků kapitalistických malovýrobců, kulaků [...] Nebojíme se hesla kolchozy. Znamená to vlastně družstvo.“ Ale i on měl představu, že nepůjde o bezduché kopírování sovětských kolchozů. „Musíme [...] přemýšlet o našich formách přirozeného vývoje. Nebojíme se toho. Nalezli jsme pod vedením soudruha Gottwalda dosud vždy nějaké české formy.“

Jen krátce před tímto zasedáním ÚV KSČ zaslalo oddělení vnější politiky ÚV VKS(b) ústřednímu výboru sovětské komunistické strany materiál, nazvaný *Úkoly, které musí vedení KSČ vyvodit z chyb vedení ÚV Komunistické strany Jugoslávie*. Také v něm konstatovali, že KSČ „nemá pro rolnickou otázku program, vypracovaný na základě marxistické analýzy třídních sil na vesnici.“ Na potvrzení svých slov citovali z projevů Rudolfa Slánského a Klementa Gottwalda a konstatovali, že „reálná skutečnost hovoří o chybnosti podobných pohledů“ a že vedení KSČ se „musí připravovat k nezbytnému boji proti kulakům, musí připravovat dělnickou třídu na mobilizaci sil na pomoc pracujícím rolníkům v jejich nadcházejícím boji s kulaky.“²¹

Znovu se předsednictvo ÚV KSČ k otázce kolektivizace vrátilo 14. října 1948. Na programu jednání byl materiál *Problémy zemědělské politiky*, který už vycházel z rezoluce Informačního byra. Vytýčil tři hlavní úkoly:

- Omezování kapitalistických živlů na vsi a zabránění vzniku „nových vesnických kapitalistů“.
- Postupné přebudování zemědělské malovýroby v socialistickou velkovýrobu, pod čímž se skrývala právě kolektivizace československého zemědělství.
- Souběžné budování socialistické velkovýroby na státních statcích, z nichž se měla stát vzorová hospodářství.²²

V tomto materiálu se zatím ještě o zakládání zemědělských družstev nehovořilo, v centru pozornosti byl „třídní boj“ na vesnici, získání důvěry malých a středních rolníků pro politiku KSČ likvidací „sedláků“ a „velkosedláků“, jak je materiál označil, a mezi něž počítal i rolníky, kteří teprve nedávno dostali přiděleno svých 50 hektarů půdy. Vedení KSČ doufalo, že malí a střední rolníci se díky tomu „prakticky a na vlastních zkušenostech přesvědčí, že je to jejich zájem, aby dobrovolně nacházeli dokonalejší a výnosnější formu zemědělské socialistické velkovýroby a dobrovolně vstupovali do výrobních družstev.“

Družstva měla na československém venkově tradici, sahající mnohdy až do 19. století. Čeští, moravští a slovenští zemědělci zakládali různá družstva – nejčastěji strojní, elektrifikační, ale také vinařská, úvěrová, odbytová, atd. A právě ta se měla stát základem nové praxe. Komunisté

21 Zpráva OVP ÚV VKS(b) *Úkoly, které musí vedení KSČ vyvodit z chyb vedení ÚV Komunistické strany Jugoslávie*, dat. před 19. června 1948. In VOLOKITINA, Tat'jana Viktorovna – MURAŠKO, Galina Pavlovna – NAUMOV, O. V. – NOSKOVA, Al'bina Fedorovna – CAREVSKAJA, T. V. (eds.) *Sovětskij faktor v vostočnoj Jevrope 1944 – 1953. T. 1. Dokumenty*. Moskva : ROSSPEN, 1999, s. 611.

22 NA Praha, f. 02/1, sv. 4, č. j. 138, *Problémy zemědělské politiky*. Podkladový materiál pro jednání předsednictva ÚV KSČ 14. října 1948.

je chtěli sjednotit v jedno „*místní universální družstvo*“, jež mělo mít především charakter výrobní, současně však mělo mít odbory konsumní, strojní, chovatelské atd. O jejich konkrétní podobě předsednictvo ÚV KSČ dlouho nemělo úplně jasno. Materiál, který projednávalo 14. října 1948, předpokládal, že družstva neměla být všechna stejná, počítal s několika jejich typy. Družstvům se mělo dostat všestranné podpory a pomoci státu.²³

Je zajímavé, že v této fázi jednání členové předsednictva ÚV KSČ ještě zdůrazňovali zásadu naprosté dobrovolnosti vstupu do připravovaných družstev. Fierlinger dokonce prohlásil, že „*třeba říci dnes jasně, že nikoho nebudeme nutit. Platí i v tomto případě naše specificky česká cesta.*“ Diskusi uzavřel Gottwald: „*Je to problém velmi závažný a není divu, že to velké sousto nemůžeme sežvýkat,*“ řekl. „*Myslím také, že najednou to nevyřešíme a že to budeme muset dělat po kouscích. [...] Jedno je jasné: Začít teď s kolchozy, by nebylo na místě. Opakuji znovu: rezoluce Informačního byra nevytýká, že v Jugoslávii ne kolektivisují, ale varuje se tam před žvaněním, aniž si uvědomují, že musí mít na vesnici drobná hospodářství.*“ Pak přečetl výňatek z rezoluce Informačního byra a pokračoval: „*Je to jasné, proč oni to říkají. Říkají to proto, aby si v Jugoslávii nemysleli, že už mají všechno hotovo. Říkal jsem Stalinovi výslovně,*“ vrátil se ke své návštěvě v září 1948 v Sovětském svazu, „*že o kolchozech nebudeme mluvit, ale je budeme dělat. Likvidovat staré formy. A on s tím souhlasil.*“²⁴

Zákon o jednotných zemědělských družstvech

O významu, který vedení KSČ přikládalo zemědělské problematice, svědčí fakt, že 11. listopadu 1948 rozhodlo o vytvoření samostatného zemědělského oddělení sekretariátu ÚV KSČ²⁵ a 29. listopadu 1948 schválilo vznik Ústředí pro mechanizaci zemědělské výroby, které mělo zajišťovat rozdělování zemědělských strojů zemědělským závodům. Potvrdilo zásadu, že přednostně budou zásobeny státní strojní stanice, které měly zajišťovat mechanizaci zemědělských prací v obvodu své působnosti. Přijalo usnesení, že tyto stanice mají „*mít právo disponovat v případě potřeby všemi mechanizačními prostředky v jejich obvodu*“ a tato pravomoc měla být zajištěna speciálně přijatým zákonem, který v následujících letech umožňoval státu ožebračovat soukromé zemědělce a dával mu právo zabavovat jim stroje za zlomek skutečné ceny nebo dokonce úplně zadarmo!²⁶

Na zasedání ÚV KSČ 17. a 18. listopadu 1948 Gottwald zhodnotil průběh únorového státního převratu a prohlásil, že vývoj Československé republiky (ČSR) bude směřovat k socialismu. S odvoláním na rezoluci Informačního byra zdůraznil, že v nadcházejícím období stát přikročí „*k likvidaci kapitalistických živlů vůbec*“, v prvé řadě k likvidaci kapitalistických živlů na vesnici. Mluvil o nutnosti „*isolovat statkáře a boháče, postupně jejich kapitalistický rozvoj omezovat a zatlačovat je do pozadí.*“ Řekl, že politika KSČ se musí i nadále opírat o „*malé rolníky*“,

23 Tamtéž.

24 Podrobný záznam diskuse viz v NA Praha, f. 02/1, sv. 4, č. j. 138, Zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ, konané dne 14. října 1948.

25 Tamtéž, sv. 5, č. j. 144, Zápis ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ, konané dne 11. listopadu 1948.

26 Tamtéž, sv. 6, č. j. 147, Zápis ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ, konané dne 29. listopadu 1948.

vytvářet a udržovat spojení s rolníky středními a že k tomu má stát dopomoci budováním sítě státních traktorových stanic a veřejných výkrmů dobytka a drůbeže. Až na druhém místě se zmínil o nutnosti „mezi zemědělci podporovat všechny druhy družstevnictví, zejména též družstva pro společnou výrobu a postarat se za každou cenu, aby v těchto družstvech nerozhodoval vesnický boháč, nýbrž drobný a střední rolník.“²⁷ Více se toho běžný občan na stránkách Rudého práva nedočetl a už vůbec nic o tom, že orgány KSČ měly již plné ruce práce s přípravou zákona o jednotných zemědělských družstvech, která se nakonec skutečně stala pouhou československou obdobou sovětských kolchozů.

Představy komunistického vedení o chystané kolektivizaci zemědělství nebyly na počátku zimy 1948/49 ještě vůbec jasné a jeho členové nebyli ve svých názorech jednotni. Ukázala to další diskuse na toto téma, která proběhla 2. prosince 1948. Gottwald v ní například ještě zastával názor, že kolektivizaci není třeba „uspěchat“, že by nebylo dobré dělat ji „šupem“. Domníval se, že „dnes k tomu nemáme ani materiální, ani technické možnosti. Ale za dva, za tři roky to můžeme udělat.“²⁸

K návrhu zákona o jednotném zemědělském družstvu se předsednictvo ÚV KSČ vrátilo 24. ledna 1949. Hned v úvodu diskuse vystoupil Zápotocký s kritikou § 11 předloženého návrhu, který uváděl, že „stanovy družstva vydá ministr zemědělství vyhláškou v Úředním listě“.²⁹ Vadilo mu, že by je mělo vydávat ministerstvo zemědělství. Zdůraznil, že když stanovy vydá nařízením, členové družstva na nich už nic nemohou měnit. „Dobrovolná organizace má právo své stanovy přijímat,“ zdůraznil. „V návrhu jim žádné východisko nenecháváme, nařizujeme jim stanovy. V tom je problém. Musíme si být toho vědomi, o co se jedná. [...] To, co chceme my, je sjednocení zemědělského družstevnictví a nejsou to kolchozy. Spojujeme zemědělce za účelem společného podnikání v celé řadě věcí a není to ještě kolchozní podnikání. [...] Proto by byla potřeba otázku dobrovolnosti zdůraznit,“ pokračoval.³⁰ Zápotockého podpořili i ostatní a předsednictvo nakonec přijalo usnesení, aby návrh zákona o JZD byl doplněn o připomínky, které v diskusi zazněly, a „opravená osnova aby byla předložena soudruhovi Gottwaldovi [který se jednání nezúčastnil] a po jeho schválení šla do vlády“.³¹

Zákon o jednotných zemědělských družstvech, který Národní shromáždění přijalo 23. února 1949, skutečně ustanovil o dobrovolném vstupu do družstva a dobrovolném členství obsahoval. To ovšem nic nezměnilo na situaci, že JZD měla ke skutečným družstvům daleko a že o dobrovolnosti v nich nebylo možno hovořit vůbec.³² Nicméně, diskuse, kterou na toto téma

27 Od února na cestě k socialismu. Z projevu soudruha Klementa Gottwalda na zasedání Ústředního výboru KSČ 17. listopadu 1948. In *Rudé právo*, roč. 28 (51), č. 271, 20. listopadu 1948, s. 1-2.

28 Materiál Návrhy na opatření v zemědělském družstevnictví, dat. 25. listopadu 1948, NA Praha, f. 02/1, sv. 7, č. j. 148, Zápis ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ, konané dne 2. prosince 1948.

29 Tamtéž, Osnova zákona o jednotných zemědělských družstvech.

30 Tamtéž, sv. 8, č. j. 160, Zápis č. 7 ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ, konané dne 24. ledna 1949.

31 Tamtéž.

32 BUREŠOVÁ, Jana. Združstevňování nebo kolektivizace zemědělství po roce 1948? In RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.) *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 15. – 16. května 2002 věnovaný Lubomíru Slezákovi k 70. narozeninám*. Studie Slovákckého muzea v Uherském Hradišti,

pouhý měsíc před přijetím zákona vedli členové nejvyššího politického grémia v zemi, ukazuje, že jejich názory na zemědělské družstevnictví v Československu zdaleka nebyly jednotné. Většina z nich měla představu, že JZD se budou odlišovat od kolchozů ve Svazu sovětských socialistických republik (SSSR) a v mnoha příspěvcích přednesených na toto téma lze spatřovat myšlenky korespondující s představou o československé cestě k socialismu. Skutečnost, že kolektivizační praxe byla od podobných představ diametrálně odlišná, ovšem vypovídá o jejich nereálnosti.

První etapa kolektivizace v letech 1949 – 1951

Politiku kolektivizace zemědělství potvrdil IX. sjezd KSČ ve dnech 24. až 29. května 1949. Gottwald zde pronesl projev nazvaný *Kupředu k vybudování socialismu v naší vlasti*. Vyjmenoval v něm 10 bodů, které pokládal za nejdůležitější pro přestavbu republiky. Jeden z nich věnoval zemědělské otázce. Popřel předchozí sliby, že kolchozy se v Československu zakládat nebudou a naopak prohlásil, že „je třeba postupně provádět zákon o jednotném zemědělském družstvu“, že se musí rozšířit počet strojních a traktorových stanic a zvětšovat plocha půdy obdělávané moderními stroji, a tak pomáhat malým a středním rolníkům. Zdůrazňoval, že základním prostředkem komunistické propagandy a činnosti na československé vesnici má být „*methoda názorného přesvědčování*“, o používání násilí proti zemědělcům, kteří nebudou do zemědělských družstev chtít vstoupit, nepadlo ani slůvko.³³

Pro uskutečnění své kolektivizační politiky na vesnici utvořil komunistický režim vhodný legislativní rámec. Nebyl to jen zmíněný zákon č. 69/49 Sb. o jednotných zemědělských družstvech z 23. února 1949 a vzorové stanovy JZD, schválené v březnu toho roku, ale také zákon č. 27/49 Sb. o mechanizaci zemědělství z 2. února 1949, které vytvářely podmínky pro zespolečňování práce na venkově. Později, při potírání odporu zemědělců, využívaly státní orgány i zákona č. 231/48 Sb. na ochranu lidově demokratické republiky, zákona č. 247/48 Sb. o táborech nucené práce, a také zákona č. 241/48 Sb. o prvním pětiletém plánu. Posluhující justice však dokázala využít i zákonů vydaných ještě před komunistickým převratem, např. zákona č. 612/46 Sb. o úpravě pachtovného či zákona č. 15/47 Sb. o stíhání černého trhu. V následujících letech, jak se situace na československém venkově vyostřovala, přijímal komunistický stát další zákony i vyhlášky a nařízení, které umožňovaly odpor rolníků zlomit.

Ve smyslu zákona č. 69/49 Sb. o JZD se měl v každé obci vytvořit přípravný výbor jednotného zemědělského družstva o pěti až deseti osobách, které mohly, ale nemusely být členy stávajících družstev, pokud v obci existovala. Výbor měl zhotovit jejich seznam, soupis členů a soupis lidí, kteří byli ochotni do JZD vstoupit. Když dosavadní družstva prošla touto „registrací“, přestala existovat jako samostatné právnické osoby a byla včleněna i s veškerým svým majetkem do sjednoceného družstva. Zpočátku byla družstva otevřena všem hospodářům, včetně velkých

2002, roč. 7, s. 223-228.

33 *Protokol IX. řádného sjezdu Komunistické strany Československa. V Praze 25. – 29. května 1949.* Praha : Ústřední výbor KSČ, 1949, s. 105 a násl.

sedláků a dokonce bylo možné i jejich zastoupení ve vedení družstva, pokud byla splněna podmínka, že čtyři pětiny z něj budou tvořit malí a střední rolníci.³⁴ Postupem doby se však přístup k nim změnil a velkým sedlákům byl vstup do JZD znemožněn.

Jakkoli nově vznikající JZD byla již ze svého názvu „jednotná“, byly mezi nimi rozdíly. Existovaly čtyři typy JZD, jež se odlišovaly stupněm zespolečenštění vloženého majetku:

- JZD I. typu byla nejjednodušší formou zemědělského výrobního družstva. Jeho členové sice společně organizovali hlavní polní práce a využívali vlastních i družstevních strojů, avšak nedošlo k rozorání mezí a ke spojení pozemků.
- JZD II. typu již hospodařila na pozemcích scelených rozoráním mezí. Polní práce byly organizovány společně, zatímco živočišná výroba byla v soukromém hospodaření členů družstva. Členové družstva měli povinnost se zúčastňovat společných zemědělských prací a poskytnout ke společnému využití vlastní stroje a potahy.
- JZD III. typu byla úplnými výrobními družstvy, která organizovala jak rostlinnou, tak živočišnou výrobu společně, dobytek byl – pokud možno – ustájen a chován v družstevních objektech. Každý člen měl nárok obdělávat tzv. záhumenek, jehož výnosů mohl využívat k samozásobení, velikost záhumenku určovaly stanovy družstva.
- JZD IV. typu se od ostatních odlišovala především formou odměňování. Zatímco v družstvech nižších typů hrála při počítání výplaty roli nejen vykonaná práce a vynaložené úsilí každého člena, ale také velikost půdy, kterou do družstva vložil, v JZD IV. typu plynuly důchody pouze z práce, kterou členové vykonali ve společné výrobě družstva a na záhumenku.³⁵

Hlavní formou zemědělských družstev, která se v ČSR uplatňovala v letech 1949 – 1951, byla JZD I. a II. typu. V nově zakládaných JZD nefungovaly mechanismy vnitřního demokratického života – ostatně tak jako v celém státě. Existovalo sice několik formálních znaků, které družstevnictví připomínaly, jako členské schůze, valné hromady, představenstva, revizní komise atd., ale ve skutečnosti nebyla nejvyšším orgánem JZD jeho členská schůze, pověřující správou představenstvo, nýbrž zcela jednoznačně předseda jako nomenklaturní kádr okresního výboru KSČ, jako prodloužená ruka stranických orgánů a vykonavatel úkolů, které stanovovala vládnoucí strana.³⁶

Zemědělci za těchto podmínek odmítali do JZD vstoupit a snažili se soukromě hospodařit dál. Státní moc ovšem ustoupit nechtěla a rozhodla se jejich odpor zlomit násilím. Komunisté rozdělili československé zemědělce na „vesnické boháče“, a na ty ostatní. Nejprve jedny a pak i ty

34 JECH 2008, s. 71.

35 ŠPIRK, Ludvík – NOVÁK, Miroslav – HUSÁK, Václav. *30 let rozvoje zemědělství a potravinářského průmyslu v ČSSR*. Praha : Ministerstvo zemědělství a výživy ČSR, 1975, s. 79-83.

36 BUREŠOVÁ, Jana. *Zemědělství v českých zemích a na Slovensku v podmínkách „kolektivizace“ 1949 – 1960*. (Poznámky k převratu v životě a práci zemědělců) In *Česko-slovenská historická ročenka*, 1998, s. 199.

druhé se snažili připravit o majetek. Pomocí zákona č. 27/49 Sb. o mechanizaci zemědělství dostal stát právo zabavit jim zemědělské stroje, pak se je snažil připravit o dobytek a o půdu. Trestní postihy se praktikovaly peněžitými pokutami, odebráním tzv. šatenek, které jejich majitele v podmínkách vázaného trhu opravňovaly k nákupu textilií a obuvi, přerušením odběru elektrického proudu, zvyšováním povinných dodávek.³⁷ Když ani to nepomohlo, příkračovaly úřady k dosazování národních správ do hospodářství neústupných majitelů a k zavádění nucených nájmu.³⁸ Nakonec ještě existovala možnost vzpurné rolníky uvrhnout do vězení, odvést do armády k jednotkám pomocných technických praporů, odeslat do táborů nucené práce a mohl jim být zakázán pobyt v rodné obci. V roce 1951 se začala uplatňovat další forma postihu – vysídlování rodinných příslušníků odsouzených zemědělců. Děti těch, kdož odmítali do JZD vstoupit, případně je režim za jejich postoje potrestal, byly vylučovány ze škol a musely přijmout místa na určených pomocných pracovištích.³⁹

Postup KSČ vůči československé vesnici měl tragické dopady. Přestože ve druhé polovině roku 1950 začal narůstat počet sedláků, kteří z nejrůznějších důvodů rezignovali na samostatné hospodaření,⁴⁰ zůstávalo mnohem více těch, kteří odmítali vzdát se půdy, zděděné po předcích, a nechtěli do JZD vstupovat. Režim se je snažil zlomit mnohdy drastickými represemi. Na přelomu let 1950/1951 se postup vůči samostatně hospodařícím rolníkům ještě více zostřil. Stávali se oběťmi správního či soudního řízení. Trestní postih v řízení správním, spadající do kompetence národních výborů, centrálně usměrňovalo ministerstvo vnitra a příslušné slovenské pověření. Od 1. srpna 1950, kdy vstoupil v platnost nový trestní zákon správní, do konce 1. čtvrtletí 1951, bylo potrestáno 48 485 rolníků, což činilo 39 % z celkového počtu potrestaných občanů. Jejich počet se nadále zvyšoval: zatímco ve 3. čtvrtletí 1950 se měsíčně v průměru jednalo o 2 223 potrestaných zemědělců, ve 4. čtvrtletí jich bylo již 5 067 a v 1. čtvrtletí roku 1951 dokonce 5 367 potrestaných rolníků.⁴¹

Slovenský historik Jozef Žatkuliak, který se věnoval úloze národních výborů v průběhu „třídenního boje“ 50. let uvádí,⁴² že jen v posledních třech měsících roku 1951 řešily národní výbory v Československu 146 747 přestupků, spadajících do jejich kompetence; mezi potrestanými bylo 20 726 zemědělců a 4 861 „vesnických boháčů“.⁴³ A za první čtvrtletí roku následujícího měly národní výbory v ČSR prošetřit 130 094 trestních oznámení, z nichž však vyřídily pouze 51 846 (na Slovensku 19 700) a trestné komise vyřídily 10 340 oznámení (na Slovensku 4 536). Mezi potrestanými bylo opět 14 334 rolníků.⁴⁴ Přestupky, na jejichž řešení se národní výbory

37 Tamtéž.

38 KOPEJTKOVÁ, Drahomíra. K úloze správ a nucených nájmu jako nástroje změn v pozemkovém vlastnictví v Československu na konci 40. a na počátku 50. let. In *Slovenský přehled*, 1991, roč. 77, č. 5, s. 396-405.

39 BUREŠOVÁ 1998, s. 199.

40 Tamtéž, s. 35.

41 Tamtéž, s. 46-47.

42 ŽATKULIAK, Jozef. *V mene zákonov a proti občanom? Trestnosprávna právomoc národných výborov na Slovensku v rokoch 1950 – 1957*, Bratislava : Slovak Academic Press 1994.

43 Tamtéž, s. 52.

44 Tamtéž, s. 57.

zaměřovaly, tvořily černé zabíjačky, neplnění stanovených dodávek, rušení veřejného pořádku, dopravní nehody atd. Samozřejmě že byly velmi snadno zneužitelné proti těm rolníkům, kteří odmítali vstoupit do JZD.

Řada sedláků skončila před Státním soudem – jejich přesný počet dosud nebyl zjištěn⁴⁵ – s obžalobou z velezrádné, protistátní či teroristické činnosti, za což byly vynášeny rozsudky dlouholetého vězení a dokonce i trestu smrti.⁴⁶ Jen v lednu až dubnu 1951 odsoudily okresní soudy za činy proti zemědělské politice státu 389 lidí, z toho 44 zemědělských dělníků, 292 rolníků do 20 ha a 53 sedláků nad 20 ha.⁴⁷

Násilí proti zemědělcům venkov rozvracelo a projevovalo se negativně ve výsledcích hospodaření. V roce 1950 hrubá zemědělská výroba v českých zemích dosahovala pouze 81,3 % hrubé zemědělské výroby roku 1936.⁴⁸ Zásobování vážlo, a v únoru 1951 musely být znovu zavedeny lístky na chléb a moučné výrobky (i když byly původně již na podzim 1949 zrušeny), v jarních měsících se projevil značný nedostatek masa, másla, sádla a vajec.⁴⁹ Režim se v rozsáhlé propagandistické kampani pokoušel svalit zodpovědnost za neuspokojivý stav na „kulaky“ a obrátit hněv veřejnosti proti nim.

Boj proti „kulakům“

Od okamžiku, kdy vedení KSČ přistoupilo na sovětský scénář kolektivizace zemědělství a třídního boje na vesnici, řešili jeho členové problém, kdo v československých podmínkách je a kdo není „kulakem“. V diskusi zazněl názor, že „*ten, kdo neplní kontingenty, a ten, kdo má více než 20 ha, je kulak.*“ Dodávky však neplnili ani mnozí malí rolníci, jejichž spojenectví vedení KSČ potřebovalo, a proto myšlenku označit za „kulaky“ „neplničů“ opustilo. Současně zaznívaly od vesnických komunistů námitky, že mnozí pěstitelé řepy „*jsou již velmi bohatí při mnohem menší výměře půdy*“, takže ani samotná výměra obhospodařované půdy k vypálení cejchu „kulactví“ nestačila. Proto padl návrh, aby za „kulaka“ byl pokládán ten, kdo zaměstnával námezdní síly. Avšak ukázalo se, že ani to není vždy nejlepším ukazatelem, neboť mnohé selské rodiny si stačily práce zajistit svépomocí. Nosným hlediskem se naopak ukázalo být vlastnictví zemědělské mechanizace a strojů: jak prohlásil tehdejší vedoucí zemědělsko-družstevního oddělení ÚV KSČ Sova – „*traktor se dá přisoudit jen kulakům*“.⁵⁰ Trvalo ještě nějaký čas, než vedení KSČ pochopilo, že hledat objektivní kritéria vymezující „kulaky“ je nemožné a hlavně úplně zbytečné. Nejlepším

45 BUREŠOVÁ 1998, s. 47.

46 Například v Olešnici na Moravě byli v roce 1953 odsouzeni k trestu smrti a popraveni Josef Matouš a Josef Krejčí. Stali se obětí provokace Státní bezpečnosti, která v průběhu roku 1952 s pomocí vlastního agenta zorganizovala z odpůrců kolektivizace a „socializace vesnice“ protikomunistickou skupinu, působící na území okresu Boskovice. V únoru 1953 policie zatkla 17 osob z vesnic na Olešnicku a Lysicku. Zatčení byli odsouzeni ve dvou procesech 19. dubna 1953 a odsouzeni k trestům vězení od pěti do 20 let, dva z nich k trestu smrti a popravení. Blíže viz BOČKOVÁ, Marie. Kolektivizace zemědělství a procesy s rolníky na Olešnicku. In *Prameny a studie: zemědělství a 50. léta*. Praha: Národní zemědělské muzeum, 2008, č. 41, s. 7-22.

47 JECH 2008, s. 48.

48 BUREŠOVÁ 1998, s. 201.

49 JECH 2008, s. 53.

50 NA Praha, f. 02/1, sv. 4, č. j. 138, Zápis ze schůze širšího předsednictva ÚV KSČ, konané dne 14. října 1948.

řešením se ukázalo za „kulaka“ označit každého, kdo se k tomu komunistickým funkcionářům hodil – bez ohledu na velikost hospodářství a rozlohu půdy, kterou obdělával, bez ohledu na to, zda zaměstnával či nezaměstnával námezdné síly a nakonec – když se to „straně“ či jejím funkcionářům hodilo, byli za „kulaky“ označeni i zemědělci, kteří dokonce byli členy KSČ a v JZD zastávali důležité funkce.⁵¹

V důsledku neskrývané snahy režimu zlikvidovat samostatně hospodařící zemědělce jakýmkoli prostředky se počátkem 50. let ještě víc vyostřil „třídní boj“ na vesnici. Jeho nejdrastičtější projevem se 2. července 1951 stal atentát na čtyři funkcionáře národního výboru v obci Babice na Moravskobudějovicku. Okolnosti této krvavé akce nejsou dodnes objasněny, je však nesporným dokladem rostoucího odhodlání venkovského lidu bránit se komunistickému teroru i se zbraní v ruce.⁵² Odbojová činnost této skupiny nebyla zdaleka ojedinělým případem.⁵³ Komunistický režim babického atentátu využil k zastrašení odpůrců kolektivizace. S jeho účastníky a pomocníky uspořádal monstrproces v Jihlavě, jehož průběh a výsledky byly veřejnosti předkládány ve všech sdělovacích prostředcích. Vedení KSČ rozjitřené atmosféry využilo k zostření tlaku proti „kulakům“.

Kolegium ministra zemědělství projednalo 8. března 1951 materiál *Omezování a zatlačování vesnických boháčů*, který navrhoval další postihy sedláků, o jejich stěhování z místa bydliště se však ještě nezmiňoval. Až na podzim téhož roku, nepochybně v reakci na atentát v Babicích, projednalo vedení KSČ materiál, který vystoupil v platnost jako *Směrnice ministra národní bezpečnosti, ministra vnitra a ministra spravedlnosti ze dne 22. října 1951 o úpravě poměrů rodinných příslušníků odsouzených vesnických boháčů*. Rozhodl o jejich vystěhování a dal ministerstvu národní bezpečnosti pravomoc rozhodnout o jejich novém pracovním zařazení a o místě pobytu mimo dosavadní bydliště. Směrnice vstoupila v platnost 1. listopadu 1951 a jako první podle ní byli vystěhováni příbuzní odsouzených v babickém případě.⁵⁴

Až do listopadu 1952 byly směrnici postiženy pouze „kulacké“ rodiny v Čechách a na Moravě. Během tohoto roku se muselo vystěhovat na 140 rodin odsouzených „vesnických boháčů“ v českých zemích a jedna rodina slovenská z Bratislavského kraje.⁵⁵ Avšak od listopadu 1952 se tato vlna bezpráví vzedmula i na Slovensku a proběhla ve všech slovenských krajích.

51 BŘEZINA, Jakub: *Osudy sedláků Františka Havránka a Josefa Košťála na Roudnicku v 50. letech 20. století*. Bakalářská práce katedry historie Filozofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem. Ústí nad Labem, 2012.

52 Blíže viz *Babice*. Praha : Svoboda, 1951 (materiál o procesu se záškodníky v Babicích redakčně zpracoval Jaroslav Opavský. V knize bylo použito úředních dokumentů a článků uveřejněných v *Rudém právu* a v *Tvorbě*); dále ZEJDA, Radovan. *Babice*. Třebíč : Akcent, 2001; RÁZEK, Adolf. *StB + justice nástroje třídního boje v akci Babice*. Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu č. 6. Praha : Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu, 2002 a j.

53 Stejnou úlohu jako babický případ měla splnit Akce Kluky na Liberecku, viz KOČOVÁ, Kateřina. *Liberec v prvních letech komunistické totality – politické perzekuce a politické procesy*. In *Česko-slovenská historická ročenka*, 2005, s. 204.

54 Tamtéž, s. 74-80.

55 HLAVOVÁ, Viera. *Kulak – triedny nepriateľ. „Dedinský boháč“ v kontexte kolektivizácie na Slovensku (1949 – 1960)*, Bratislava : Veda, 2010, s. 59.

V celostátním měřítku vystěhovávání rolnických rodin z místa bydliště probíhalo až do srpna 1953. Jak uvádí Viera Hlavová, „bolo od novembra 1951 do leta 1953 na vysídlenie vytypovaných v celej republike celkom 8 246 osôb, z toho 3 246 mužov, 2 722 žien, 1 606 detí a 672 starých a práceneschopných osôb. Z evidovaných 1 888 »rodinných celkov« takto vystaňovali minimálne 1 629 rodín odsúdených dedinských boháčov.“⁵⁶ Toto číslo ovšem zřejmě není konečné, protože „od polovice augusta 1953 bola zastavená podrobná evidencia v kmeňových knihách ŠtB, pričom ani všetky dovtedajšie prípady neboli dôsledne zaevidované“.⁵⁷

Akce K skončila na přelomu července a srpna, kdy ministr národní bezpečnosti Bacílek vydal pokyn k jejímu ukončení. Je příznačné, že vedení KSČ k tomuto rozhodnutí nevedla skutečnost, že s každou násilím vystěhovanou „kulackou“ rodinou vzalo za své jedno prosperující hospodářství. Nové vedení KSČ, které se ujalo moci po Gottwaldově smrti, bylo odhodláno v tažení proti „kulakům“ pokračovat: ukázal to např. průběh I. celostátního sjezdu jednotných zemědělských družstev 14. a 15. února 1953. Vzorové stanovy JZD, které schválil, stanovily, že „členy JZD nesmějí být kulaci a jiní příslušníci třídy vykořisťovatelů.“⁵⁸ A pokračovala i Akce K: v prvním čtvrtletí roku 1953 bylo ze svých domovů vystěhováno dalších 358 rodin.⁵⁹ V dubnu a květnu téhož roku četnost stěhování vrcholila – jeho obětí se stalo 618 rodin, z toho 506 z českých zemí a 112 ze Slovenska.⁶⁰ Ke změně postoje přiměl politické byro ÚV KSČ až zásah nového vedení Komunistické strany Sovětského svazu po Stalinově smrti.

Krach násilné kolektivizace v roce 1953 a hledání nové zemědělské politiky

Nové vedení KSSS usilovalo o změnu vnitřní i zahraniční politiky; dostalo se jí označení Nový kurs. Sověští vůdci pochopili, že jejich země se nachází v hluboké ekonomické krizi, k jejímuž překonání může pomoci pouze zmírnění mezinárodního napětí a snížení nákladů na zbrojení. Cítili rovněž potřebu uklidnit situaci v satelitních státech, které se na jaře a v létě 1953 potýkaly s nemalými problémy. V Československu v důsledku peněžní reformy došlo k masovým stávkám, pak následovaly dělnické bouře v Německé demokratické republice (NDR) a stav hospodářství v Maďarsku byl rovněž krajně neuspokojivý. Proto si představitelé SSSR zvali vedení těchto států ke konzultacím do Kremlu, kde jim dali pokyny ke změně dosavadní politiky. Sovětská vláda měla zájem na uklidnění situace v NDR a prosazovala, aby se i zde uplatňovaly zásady Nového kursu. Východoněmecká vláda pak přijala opatření v sociální a hospodářské oblasti, která postupně krystalizovala jako nová ekonomická politika, projevující se i změnou v zemědělství.⁶¹ Maďarská delegace jednala v Moskvě 13. až 16. června 1953.

56 Tamtéž, s. 64.

57 Tamtéž, s. 63.

58 Vzorové stanovy JZD přijaté na I. celostátním sjezdu JZD, konaném 14. – 15. února 1953. In *První celostátní sjezd JZD konaný ve dnech 14. – 15. února 1953 v Praze. Projevy, diskuse, usnesení a text přijatých vzorových stanov JZD*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1953, s. 150.

59 JECH, Karel. *Soumrak selského stavu 1945 – 1960*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2001, s. 120.

60 Tamtéž.

61 Blíže viz RAINER, János M. Ungarn 1953 – 1956: Die Krise und die Versuche ihrer Bewältigung. In HEGEDŰS, András B. – WILKE, Manfred (eds.) *Sateliten nach Stalins Tod. Der „Neue Kurs“: 17. Juni 1953 in der DDR. Ungarische*

Sovětské vedení požadovalo zásadní změny – mezi jiným také revizi dosavadní zemědělské politiky, která usilovala o rychlou kolektivizaci i násilnými prostředky.⁶²

Rovněž českoslovenští představitelé museli v první polovině července 1953 Moskvu navštívit a sovětské vedení podrobilo KSČ kritice. Přestože o sovětském zásahu do československé zemědělské politiky zatím nemáme přímé důkazy, je velice pravděpodobný. Můžeme to předpokládat nejen na základě analogického ovlivňování východoněmeckých a maďarských soudruhů, ale i z toho, že Sověti otevřeně zasahovali i do jiných oblastí života v ČSR a nejednou přiměli vedení KSČ k mírnějšímu postupu, než ono samo mělo v úmyslu. Jako příklad si uvedme zmaření akce proti ženským řeholním řádům, k němuž mělo v roce 1953 dojít. Zabránil tomu apel sovětské tajné služby.⁶³

Avšak i mnozí komunističtí funkcionáři si uvědomovali přímou souvislost boje proti „kulakům“ s katastrofálním nedostatkem základních potravin v obchodech. Navíc se proces kolektivizace zpomaloval a JZD v Československu se začala počátkem roku 1953 rozpadat. Viera Hlavová zkoumala situaci na Slovensku a uvádí, že „už v jarných mesiacoch roku 1953 na protest proti metódam hrubého nátlaku a násilia sa začali rozpadávať prvé družstvá. Namiesto plánovaných novozaložených 600 JRD vzniklo na Slovensku iba 8 družstiev, ale až 242 sa ich rozpadlo. Najviac v Prešovskom (213) a Košickom kraji (28). V letných mesiacoch prišla druhá vlna rozpadu družstiev. Do konca roku 1953 vystúpilo z JRD celkom 29 060 členov, z toho v Prešovskom kraji až 17 241.“⁶⁴ Pod tlakem změněné situace nezbylo komunistickému režimu, než novou skutečnost prozatím akceptovat. Hlavním představitelem snah o prosazení sovětského Nového kursu v Československu, včetně změněné zemědělské politiky, byl prezident republiky Antonín Zápotocký, přestože ještě nedávno, na prvním sjezdu JZD v únoru 1953, si neodpustil útok proti „vesnickým boháčům“.⁶⁵ Ale už tehdy vystoupil kriticky také vůči špatně hospodařícím družstvům.

Ekonomické hledisko v přístupu k JZD uplatnil Zápotocký i v projevu 1. srpna 1953 při uvádění přehrady Klíčava do provozu. Novou stavbu vyzdvihl jako jeden z úspěchů lidově demokratického režimu, přiznal však současně, že „při budování naší nové socialistické společnosti musíme přemáhat mnohé překážky a že se dopouštíme při tom budování i mnohých chyb.“⁶⁶ Nemohl

Revolution 1956. Berlin : Akademie Verlag, 2000, s. 102; srov. NÁLEVKA, Vladimír. *Kapitoly z dějin studené války 1*. Praha : Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1997, s. 105-106.

62 Blíže viz RAINER 2000, s. 53.

63 Archiv prezidenta Rossijskoj federacii (AP RF), f. 3, op. 66, d. 806, l. 130–131. Hlášení pracovníka speciálních služeb D. K. Kaverzněva L. P. Berijovi, dat. 23. června 1953. Dokument je rovněž publikován v VOLOKITINA, Tat'jana Viktorovna – MURAŠKO, Galina Pavlovna – NAUMOV, O. V. – NOSKOVA, Al'bina Fedorovna – CAREVSKAJA, T. V. (eds.) *Sovětskij faktor v vostočnoj Jevrope 1944 – 1953. T. 2. Dokumenty*. Moskva : ROSSPEN, 2002, s. 771-772.

64 HLAVOVÁ 2010, s. 66-67, blíže viz také BARNOVSKÝ, Michal. *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953 – 1957)*. Brno : Prius, 2002, s. 34-42.

65 Projev předsedy vlády Antonína Zápotockého. In *První celostátní sjezd JZD konaný ve dnech 14. – 15. února 1953 v Praze. Projevy, diskuse, usnesení a text přijatých vzorových stanov JZD*. Praha : Státní zemědělské nakladatelství, 1953, s. 19.

66 Výňatky z projevu československého prezidenta Antonína Zápotockého na Klíčavské přehradě, odsuzující nátlak

opomenout katastrofální zásobování základními potravinami a vinu spatřoval ve špatném hospodaření jednotných zemědělských družstev. Při té příležitosti se zmínil o tom, že mnohá vznikla „*administrativní, nařizovací cestou a snad násilnou cestou*“ a konstatoval, že tato družstva být úspěšná nemohou. Zápotockého klíčavský projev bývá označován za spouštěcí moment hromadného rozpadu JZD v Československu. Realita však byla odlišná. Prezident skutečně připustil možnost, že z JZD budou členové vystupovat. V žádném případě však jeho řeč nelze chápat jako nabádání k takovému kroku, ani jako souhlas s ním. Naopak se zcela zřejmě jednalo o reakci na skutečnost, že vedení KSČ již řadu týdnů dostávalo zprávy o odchodech z JZD v nejrůznějších částech republiky.

Rozpad družstev měl někde klidnější průběh, jinde se setkal s odporem stranických orgánů či budil pozornost Státní bezpečnosti.⁶⁷ Na východním Slovensku v kraji Prešov dokonce nabylo odmítání „*urychlené kolektivizace*“, která zde byla uplatňována, charakteru masových nepokojů a lidových bouří.⁶⁸

Obtížná situace na československém venkově se stala 25. srpna 1953 předmětem jednání Politického sekretariátu ÚV KSČ. Zaměřil se především na podporu JZD; jeho členové si nepochybně uvědomili, že bez výraznější podpory státu nemá kolektivizované zemědělství šanci se udržet. Proto se jedním z bodů jednání staly *Návrhy opatření k upevnění a rozvoji JZD*. Politický sekretariát rozhodl, že ministr zemědělství má připravit návrh výnosu, v němž budou řešeny hlavní problémy zemědělské politiky, a to nejen tzv. socialistického sektoru, nýbrž i zemědělství soukromého.⁶⁹ Zlepšení stavu zemědělství se věnoval návrh vládního usnesení, projednávaný stejného dne.⁷⁰ Vyjadřoval odhodlání učinit v letech 1954 a 1955 důležitá opatření „*k odstranění disproportionality [...] mezi rozvojem průmyslové výroby a zemědělské výroby*.“ Počítal s výrazným navýšením investic do výstavby hospodářských objektů v JZD a státních statcích a také se zvýšením státního úvěru „*řádne hospodařícím*“ JZD, zlepšením situace strojních a traktorových stanic a ulehčením situace soukromě hospodařících rolníků. Počítal dokonce s pořádáním tzv. selských trhů, které měly být něčím zcela novým. O novém přístupu vedení KSČ

na rolníky při zakládání jednotných zemědělských družstev. In PŠENIČKOVÁ, Jana. *Zemědělské družstevnictví. Kolektivizace zemědělství – Vznik JZD 1953*. Praha : Státní ústřední archiv, 2002, s. 154.

67 Hluboce věřící katolík Jan Boštík, soukromě hospodařící zemědělec z obce Mladočov na okrese Litomyšl, v této době zapsal do rodinné kroniky: „*Zemědělci na okrese, kteří byli násilím zahrnání do družstev, vystupují. Počet podávaných odhlášek denně roste. Je to organizované, usuzují na velitelství. JZD v Chotěnově a Nové Vsi u Jarošova se rozpadá. Byla založena násilím. Poříčský přípravný výbor JZD, který začal na obecních pozemcích společně pěstovat marijánku, se rozsyval...*“ In *Kronika kolektivizace malé vesnice. Zápisky mladočovského rolníka Jana Boštíka o životě v letech 1945 – 1959*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2008, rozmn. s. 51.

68 Podrobně události na Prešovsku zpracovala FIAMOVÁ, Martina. „*Vydejte nám krásy, my družstvo nechceme!*“ Bezpečnostná situácia v Prešovskom kraji v roku 1953. In *Securitas imperii*, 2012, roč. 21, č. 2, s. 150-181. Dostupné na internetu: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/publikace/securitas-imperii/no21/150-181.pdf> (poslední náhled 30. 5. 2016). Problematice se také věnoval PERNES, Jirí. Lidová vystoupení proti komunistickému režimu v Prešovském kraji v roce 1953. In *Naše měna je pevná. Plzeň a měnová reforma 1953*. Plzeň : viaCentrum s. r. o., 2013, s. 77-100; viz také BARNOVSKÝ 2002, s. 237.

69 NA Praha, f. 02/5 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951 – 1954, sv. 63, č. j. 170, bod 0 – Zápis ze 145. schůze politického sekretariátu ÚV KSČ, konané 24. srpna 1953; srov. také tamtéž *Návrhy opatření k upevnění a rozvoji JZD*, bod 3.

70 Tamtéž, bod 1 – Schválení textu návrhu vládního usnesení o hlavních úkolech vlády v oboru hospodářské politiky v nejbližším okolí.

k československé vesnici svědčí i projednávání materiálu o „*okamžitém*“ zlepšení zásobování venkovského obyvatelstva potravinářským zbožím.⁷¹

Svá stanoviska Zápotocký zopakoval na zasedání ÚV KSČ 4. září 1953. Řekl, že „*zakládat jednotná zemědělská družstva je správná věc. [...] Je však nutno zakládat je s tužkou v ruce. Stále počítat, zda jsou pro založení družstva splněny základní předpoklady.*“⁷² Zopakoval, že základem kolektivizace zemědělství má být „*přesvědčování*“ zemědělců a dobrovolné členství v JZD. A o těch, kteří z JZD odešli, řekl, že je také třeba je přesvědčit o výhodnosti družstev, ne je k členství nutit. Výslovně prohlásil, že vedení KSČ odsuzuje „*nepřipravené a zvláště násilnické ustavování družstev*“ a ty, kdož těchto metod budou používat, strana povolá „*k zodpovědnosti*“. Současně ale varoval před „*hrubým porušováním*“ stanov JZD a jejich záměrným rozbíjením.⁷³ Hovořil také o přístupu státu ke „*kulakům*“ a vyjádřil se kriticky o dosavadní praxi, směřující ne „*k zatlačování*“ a „*omezování*“ jejich vlivu na vesnici, nýbrž k jejich „*násilné likvidaci*“.⁷⁴ Je velmi pravděpodobné, že – v kombinaci se sovětským vlivem, tlakem sovětského velvyslance Bogomolova a s vývojem v NDR a v Maďarsku – lze právě zde spatřovat impuls k zastavení Akce K, násilného vystěhovávání nepohodlných soukromě hospodařících rolníků z místa jejich bydliště. Na podzim 1953 vydaly úřady dokumenty⁷⁵ měnící přístup k soukromě hospodařícím rolníkům, k možnosti jejich vystěhování a konfiskace majetku, a v prosinci téhož roku byly zrušeny tzv. kulacké seznamy, stejně jako pokyny ke zvyšování výkupních úkolů o 10 % pro „*vesnické boháče*“ uvedené v těchto seznamech.

Neutěšenému stavu venkova se věnovalo zasedání ÚV KSČ 16. a 17. prosince 1953. Referát o problémech zemědělské výroby pronesl ministr zemědělství Uher. Vyplyvá z něj, že vedení KSČ si uvědomilo, že nejen družstevní, ale také soukromě hospodařící zemědělci musí mít zájem na výsledcích své práce. Ministerstvo zemědělství proto na základě usnesení ÚV KSČ snížilo normy povinných dodávek a přijalo opatření ke zlepšení způsobu kontraktace technických plodin, aby tak zemědělce povzbudilo k „*dosahování vysokých sklizní a vysoké užitkovosti hospodářského zvířectva*“. To jim mělo „*umožnit dosáhnout vyšších tržeb cestou rozvinutí volné směny přebytků*“.⁷⁶ Při tom režim zvýšil výkupní ceny některých hlavních produktů ze sklizně 1953 a současně snížil maloobchodní ceny šlechtěného osiva a sadby. Řadu vstřícných opatření schválil ÚV KSČ i pro družstva a soukromě hospodařícím rolníkům umožnil výhodné úvěry.⁷⁷ Z Uhrova projevu je zřejmé, že si komunisté uvědomili nutnost změny přístupu k soukromě hospodařícím zemědělcům, neboť – jak uvedl – „*co do celkového rozsahu výroby dosud*

71 Tamtéž, bod 5 – Návrh na okamžitá opatření ke zlepšení zásobování venkovského obyvatelstva potravinářským zbožím.

72 NA Praha, f. 01 – Ústřední výbor KSČ 1945 – 1989 – zasedání, sv. 21, č. j. 34, Zasedání Ústředního výboru KSČ konané 4. září 1953, konané v Míčovně na pražském Hradě (těsnopisný záznam).

73 Tamtéž.

74 Tamtéž.

75 JECH 2001, s. 151.

76 NA Praha, f. 01 – Zasedání ÚV KSČ 1945 – 1989, sv. 24, č. j. 36, Zasedání Ústředního výboru KSČ, konané ve dnech 16. a 17. prosince 1953 na Pražském hradě (těsnopisný záznam), s. 4.

77 Tamtéž, s. 5.

zemědělská malovýroba v našem zemědělství převažuje,“ takže každé narušení výroby v soukromém sektoru znamenalo narušení zásobování „*našich pracujících*“. Právě to nepochybně vedlo i ke změně přístupu k tzv. kulakům. Zatímco rétorika komunistických funkcionářů se zaklínala nutností „omezovat a zatlačovat“ jejich vliv na vesnici, v oblasti ekonomické převládlo vědomí, že je nezbytné „*dbát, aby kulaci mohli na své půdě vyrábět. Povinností národních výborů musí být, aby byla plně zajištěna výroba na kulackých hospodářstvích*“ a postihování měli být pouze tehdy, když se dopouštěli trestné činnosti.⁷⁸

Je nesporné, že některým funkcionářům, např. Zápotockému, sovětská iniciativa ke změně doposud užívaných metod vyhovovala a dokázali se s ní ztotožnit. Na druhé straně řadu činovníků, mnohdy osobně spjatých s dosavadními brutálními postupy, naplňovala nespokojeností. Nejednalo se pouze o příslušníky Státní bezpečnosti a pracovníky stranického aparátu, ale i o vrcholné představitele strany, jako byli Václav Kopecký či Antonín Novotný. Obě dvě tendence se v každodenní praxi střetávaly, proto byl vývoj v zemědělské oblasti v Československu v této době tak rozporuplný a nejednoznačný. Na jedné straně dosavadní bezohledný tlak na zakládání JZD skončil, rolníci mohli za určitých podmínek z družstva odejít a znovu hospodařit samostatně, režim verbálně zdůrazňoval nutnost dodržování socialistické zákonnosti a upustil od nejhorších excesů. Na druhé straně zemědělci, kteří z JZD odešli, většinou nedostali zpět inventář, stroje a mnohdy ani dobytek, které do družstva přinesli. Násilím vystěhovaní sedláci se nesměli vrátit do svého bydliště a režim učinil opatření, aby se mohl k této praxi v budoucnosti vrátit, ovšem při zachování zdání o „socialistické zákonnosti“.⁷⁹

Sovětské vedení zřejmě všechna tato polovičatá opatření zcela neuspokojovala. Můžeme tak usuzovat z kritiky, jíž podrobilo vedení KSČ při návštěvě Moskvy v dubnu 1954. Sověti mu vytýkali neúměrnou výstavbu těžkého průmyslu, nedostatečnou péči o zemědělství, velký dovoz rudy a obilí a opět „*administrativní přístup*“ k zakládání JZD. Současně upozorňovali na „*samolibost – utěšování se, že všechno je v pořádku a při tom dělníci stávkují*“.⁸⁰ Jednoznačně lze souhlasit se závěrem Michala Barnovského, že X. sjezd KSČ, konaný 11. – 15. června 1954, akceptoval sovětské doporučení „*mocenské špičce v ČSR, aby věnovala větší pozornost uspokojování potřeb obyvatelstva a byla ochotná tolerovat i přestávku v kolektivizaci*“.⁸¹ Velkou roli však jistě sehrála i úvaha, že zemědělství, rozvrácené kolektivizací, nedokáže potravinovou krizi vyřešit, že je třeba je stabilizovat a uklidnit. Tajemník ÚV KSČ pro zemědělství Krutina řekl 12. listopadu 1954 sovětskému diplomatovi G. S. Paščenkovi, že soukromí zemědělci v roce 1954 obhospodařovali ještě 3 137 000 ha z 5 075 000 ha vší obdělávané půdy Československa.⁸² Proto vedení KSČ pokládalo za nutné vytvořit v zemědělství takové podmínky, aby i oni mohli úspěšně hospodařit a přispívat k odstraňování nedostatku potravin.

78 Tamtéž, s. 34.

79 JECH 2001, s. 154.

80 NA Praha, f. 100/35 – Antonín Zápotocký, sv. 60, č. j. 1237 – Poznámky A. Zápotockého z rokování v Moskvě, dat. 6. – 8. dubna 1954, cit. dle BARNOVSKÝ 2002, s. 237.

81 Tamtéž.

82 RGANI, f. 5, op. 28. d. 167, rolik 5110 – Zápis besedy s tajemníkem ÚV KSČ Krutinou 12. listopadu 1954.

V tomto duchu se vyjádřil i X. sjezd KSČ. Novotný se sice ve svém referátu netajil, že strana vidí budoucnost československého zemědělství v zakládání a podpoře JZD a státních statků, avšak mluvil i o nutnosti podpořit soukromě hospodařící rolníky. „*Máme na naší vesnici širokou masu drobných a středních rolníků, kteří hospodaří jednotlivě,*“ řekl.⁸³ „*Musí být naší starostí, aby i tito rolníci dosahovali dobrých výsledků, aby byla zabezpečena výroba v jejich hospodářstvích. Dostatečně jsme to dosud nedělali. To je zapotřebí napravit. Uvědomme si, že poskytování pomoci je správnou cestou, abychom jednotlivě hospodařící rolníky získali pro družstevnictví. Je chybou se domnívat, že je snáze získáme, když je necháme samy sobě a bez pomoci. Pravý opak je pravdou.*“

Závěrům X. sjezdu KSČ v oblasti zemědělství se podrobně věnovalo zasedání ÚV KSČ 29. a 30. června 1955, které dalo impuls k přípravě nové vlny združstevňování vesnice. Vedení strany vzalo s uspokojením na vědomí skutečnost, že zemědělská výroba v roce 1955 dosáhla 95 % předválečné úrovně a po dvouleté přestávce, charakterizované rozpadem JZD, se jejich počet začal opět zvyšovat. K lepšímu se měnila i jejich úroveň; v této době již neexistovalo žádné družstvo prvního typu, naopak 85 % JZD patřilo ke třetímu typu.⁸⁴

V letech 1954 a 1955 nastoupilo vedení KSČ politiku tolerování souběžné existence soukromých zemědělských hospodářství vedle JZD a státních statků a dokonce samostatně hospodařícím rolníkům poskytovalo jistou podporu. Chápalo to jako nezbytný prostředek ke stabilizaci československého zemědělství a zvýšení jeho produkce. Trend na uspokojování potřeb a zvyšování životní úrovně veřejnosti se vedení KSČ vyplatil jen o málo později. Když v roce 1956 zachvátila Polsko a Maďarsko vlna bouří a protikomunistických protestů, bylo Československo ostrovem klidu a stability.

Přelom v kolektivizační politice v roce 1957

V únoru 1957 jednalo politické byro ÚV KSČ o problémech československé ekonomiky. Znovu konstatovalo „*nutnost socialistického přebudování zemědělské výroby cestou rozvoje a upevnování JZD*“ a zdůraznilo „*přednosti socialistické družstevní velkovýroby před individuální malovýrobou*“. Následně se otázkám kolektivizace zemědělství věnoval III. celostátní sjezd JZD 22. až 24. března 1957. Ministr zemědělství a lesního hospodářství Michal Bakula zde oznámil, že v roce 1956, jedenáct roků po skončení druhé světové války, československé zemědělství konečně dosáhlo předválečné úrovně a dokonce ji „*mírně překročilo*“. Dosažený úspěch však vedení státu neuspokojovalo, ministr žádal víc: připomněl usnesení celostátní konference KSČ z června 1956 o nutnosti zvýšit zemědělskou výrobu do roku 1960 o 30 %. Základním předpokladem pro splnění tohoto úkolu bylo podle jeho slov „*dosáhnout v tomto období naprosté převahy socialistického sektoru v zemědělství,*“ což znamenalo pokračovat v kolektivizaci zemědělství

83 NOVOTNÝ, Antonín. Zpráva Ústředního výboru Komunistické strany Československa X. sjezdu KSČ a další úkoly strany. In *Protokol X. řádného sjezdu Komunistické strany Československa. V Praze 11. – 15. června 1954*. Praha : Ústřední výbor KSČ, 1955, s. 58.

84 Usnesení Ústředního výboru KSČ k dalšímu rozvoji JZD, zabezpečení žní, podzemních prací a výkupu, přijaté na zasedání Ústředního výboru KSČ ve dnech 29. – 30. června 1955. In *Usnesení strany a vlády k rozvoji zemědělské výroby. Sborník. Červen 1954 – červen 1955*. Praha : Státní zemědělské nakladatelství, 1955, s. 53.

a úspěšně ji dokončit.⁸⁵ Bakuľa oznámil, že k 1. lednu 1955 existovalo v ČSR 6 745 JZD, která vyvíjela činnost ve 47 % obcí, a k 1. lednu 1957 že tento počet vzrostl na 8 172 družstev, což se rovnalo 57 % obcí. Společně se státními statky a ostatními zemědělskými závody hospodařil „socialistický sektor“ na 47 % zemědělské a 48 % orné půdy v Československu.⁸⁶

Na závěry III. sjezdu JZD navázalo jednání sekretariátu ÚV KSČ, který 26. června 1957 schválil „*politicko-organizační opatření*“ k urychlení kolektivizace.⁸⁷ Stranické orgány, národní výbory i tzv. masové organizace dostaly za úkol soustavně působit na zemědělce ke vstupu do JZD. Direktivy z Prahy opakovaně zdůrazňovaly – na rozdíl od počátku 50. let – nutnost získat zemědělce pro členství v družstvech dobrovolně a varovaly před případy, kdy „*využívání administrativních opatření převažuje nad masově politickou prací*“.⁸⁸ Současně však stranické a státní úřady dostaly za úkol soukromým hospodářům znepříjemňovat život všemi legálními prostředky, zejména důsledným vymáháním dodávek direktivně stanovených úřady.⁸⁹ Ty ovšem byly stanoveny tak, že většina soukromých hospodářství – vzhledem k nedostatku mechanizace, pracovních sil a finančních prostředků, o něž přišla v průběhu kolektivizační kampaně v předchozích letech – nebyla schopna svým závazkům dostát. A tak se i nyní, v podmínkách ostentativně zdůrazňované dobrovolnosti vstupu do JZD a dodržování socialistické zákonnosti, stávali hospodáři, odmítající vstup do JZD, terčem úředního nátlaku a dokonce i kriminalizace.⁹⁰

KSČ usilovala především o získání tzv. středních rolníků, tedy těch, kteří hospodařili na půdě o výměře od 5 do 15 ha. Podle ministra Bakuľy měli v držení 51,1 % z celkové výměry veškeré zemědělské půdy v ČSR.⁹¹ Režim si navíc uvědomoval, že „*střední rolníci jsou zkušenými hospodáři, [kteří] ovládají otázky zemědělské výroby, mají vyvinutý smysl pro hospodárnost*.“ Zkušenost ukázala, že JZD, do nichž vstoupili, dosahovala většinou velmi dobrých výsledků, a naopak družstva bez rozsáhlejšího zastoupení středních rolníků měla v daleko větší míře hospodářské problémy.⁹² Sjezd proto zdůraznil nutnost vytvořit vhodné podmínky, aby mohli

85 III. celostátní sjezd jednotných zemědělských družstev, konaný ve dnech 22. – 24. března 1957. Praha: Ministerstvo zemědělství a lesního hospodářství, 1957, s. 29.

86 Tamtéž, s. 50. Socialistickým sektorem se rozuměly kromě jednotných zemědělských družstev také všechny státní zemědělské i na půdě hospodařící nezemědělské podniky, tedy státní statky, ale také specializované a účelové závody ministerstva zemědělství, výzkumné stanice, školní statky, lesní podniky, Státní rybářství atd., takže součet půdy, obhospodařované státními JZD a statky byl nižší, než úhrn za socialistický sektor. Záhumenky (osobní hospodářství členů JZD) se počítaly k socialistickému sektoru jen výměrou půdy, nikoliv produkcí. Viz PRŮCHA, Václav. Vývoj zemědělské výroby v Československu v období socializace vesnice. In RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.) *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 15. – 16. května 2002 věnované Lubomíru Slezákovi k 70. narozeninám*. Studie Slovákého muzea v Uherském Hradišti, 2002, roč. 7, s. 31.

87 NA Praha, f. 02/2, sv. 150, č. j. 196, bod 14 – Rozvoj združstevňování zemědělství a návrhy na organizační a materiální zabezpečení nových JZD, 23. srpna 1957.

88 Tamtéž.

89 Tamtéž.

90 JECH 2001, s. 163.

91 III. celostátní sjezd jednotných zemědělských družstev, konaný ve dnech 22. – 24. března 1957. Praha: Ministerstvo zemědělství a lesního hospodářství, 1957, s. 54-55.

92 PEŠEK, Jan. Obrat ve združstevňování československého zemědělství v letech 1957 – 1958. In *Československý*

do družstva vstupovat, a dokonce hovořil o tom, že je nutno „*vycházet jim vstříc*“. Vedení KSČ šlo až tak daleko, že prohlásilo, že je třeba – poté, co se stanou členy družstva – svěřovat jim odpovědné funkce.⁹³

Komunistické vedení dokázalo vyvodit poučení z neúspěchu první etapy kolektivizace a zdůrazňovalo, že stát musí nově založeným JZD poskytnout všestrannou pomoc, aby od samého počátku prosperovala. „*Nelze připustit,*“ prohlašoval materiál určený členům politického byra ÚV KSČ, „*aby se opakovaly nedostatky z let 1951 – 1952, kdy v důsledku nedostatečné politické, organizační a materiální pomoci došlo k zakolísání družstevního hnutí.*“⁹⁴ Proto politické byro přijalo 23. srpna 1957 usnesení, jež mělo vytvořit podmínky pro zajištění družstevní výroby novými zemědělskými stroji, pro zlepšení podmínek společného ustájení dobytka a doplnění stavu pracovníků kvalifikovanými odborníky. Současně pro podporu nově založených JZD jen na rok 1957 vyčlenilo finanční a materiálovou rezervu v celkovém objemu 300 milionů Kčs. Ani to však nebylo zcela dostačující, a proto již počátkem roku projednalo úpravu financování JZD. Nově přijatá pravidla jim poskytovala možnost výhodných úvěrů a snižovala dosud přebujelou finanční administrativu.⁹⁵

Kombinace nátlakových metod se snahou skutečně zlepšit situaci družstevního zemědělství se již v roce 1957 projevila zvýšeným vstupem nových členů do JZD: od 1. ledna do 20. srpna 1957 vzniklo celkem 1 593 nových JZD a výměra půdy družstev vzrostla o 442 850 ha, z toho v českých zemích o 325 374 ha a na Slovensku o 117 476 ha. Za necelých osm měsíců roku 1957 vzrostl družstevní sektor v zemědělství podstatně více, než za celý rok 1956.⁹⁶ V průběhu srpna a září 1957 vyvrcholila vlna zakládání nových JZD a do konce roku pak již vznikala jen v menším počtu. Celkový počet JZD III. a IV. typu dosáhl počtu 11 090.⁹⁷ Současně vedení KSČ usilovalo o zvýšení produktivity práce v zemědělství, její intenzity a hospodárnosti; na rozdíl od minulosti už nešlo pouze o politický úspěch kolektivizace, nýbrž také o úspěšné fungování zemědělských družstev.⁹⁸ Ve snaze podpořit vznikající i již existující JZD a dosáhnout jejich prosperity kladlo vedení KSČ mimořádný důraz na mechanizaci práce. Dodávání nové zemědělské

časopis historický, 1986, roč. 34, č. 4, s. 409, 506-507. Zájem bývalých soukromě hospodařících zemědělců o prosperitu JZD dokládá např. kronikářský zápis v Městci Králové na okrese Nymburk za rok 1957: „*Zajímavé bylo, že někteří velcí odpůrci JZD stali se po vstupu do družstva rázem jinými lidmi. Hned projevíli velký zájem o družstevní velkovýrobu, snažili se co nejvíce zdolávat překážky, které rozšířenému JZD stály v cestě.*“ In VANĚČKOVÁ, Zdeňka. *Zápisy v obecních kronikách o zakládání JZD. Národopisná knižnice 27.* Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1977, s. 115.

93 *III. celostátní sjezd jednotných zemědělských družstev, konaný ve dnech 22. – 24. března 1957.* Praha: Ministerstvo zemědělství a lesního hospodářství, 1957, s. 55.

94 NA Praha, f. 02/2, sv. 150, č. j. 196, bod 14 – Rozvoj združstevňování zemědělství a návrhy na organizační a materiální zabezpečení nových JZD, 23. srpna 1957.

95 Tamtéž, sv. 131, č. j. 171, bod 3 – Zásady nové úpravy financování jednotných zemědělských družstev, 9. února 1957.

96 Tamtéž, sv. 150, č. j. 196, bod 14 – Rozvoj združstevňování zemědělství a návrhy na organizační a materiální zabezpečení nových JZD, 23. srpna 1957.

97 PEŠEK 1986, s. 502.

98 NA Praha, f. 02/2, sv. 138, č. j. 180, bod 1 – Otázky produktivity práce, intenzity a hospodárnosti zemědělské výroby, 7. května 1957.

techniky umožňovali mezinárodně-politické změny, ke kterým po Stalinově smrti došlo. Počet moderních strojů v zemědělství pozvolna rostl od roku 1955.⁹⁹

Druhým krokem, který ovlivnil obrat zemědělského družstevnictví k lepšímu, bylo rozhodnutí o změně hospodaření s pracovními silami. Zatímco v první polovině 50. let sloužil venkov jako rezervoár pracovních sil pro těžký průmysl a zemědělství bylo jedinou oblastí národního hospodářství, v níž se předpokládal pokles počtu pracovníků,¹⁰⁰ nyní se měla situace změnit. Již X. sjezd KSČ přijal usnesení o nutnosti zabránit dalšímu poklesu počtu osob trvale činných v zemědělství. Situace se však k lepšímu neměnila a nepříznivé trendy demografického vývoje na vesnici přetrvávaly. Mladí lidé ze zemědělství odcházeli i nadále: v roce 1955 činil průměrný věk pracovníků v zemědělství 40,5 roku, v roce 1956 však již 43,6 roku.¹⁰¹ Politické byro ÚV KSČ se proto 30. července 1957 usneslo podniknout kroky k „*připoutání vesnické mládeže k JZD a (zajištění) její odborné výchovy pro práci v zemědělství*“, zajistit výchovu potřebných „kadrů“ pro zemědělství a zejména – „*vytvářet lepší pracovní, bytové a kulturní podmínky a zlepšit péči o všechny pracující v zemědělství*.“¹⁰²

V září 1957 režim konstatoval, že JZD plní své úkoly uspokoivým způsobem: dodávkové dluhy, tak charakteristické pro první polovinu 50. let, se zmenšovaly a v posledních dvou letech měly klesající tendenci. Nedostatky v dodávkách za rok 1956 činily pouhou třetinu „nedodávek“ roku 1955. Na podzim 1957 uváděly stranické orgány, že aktuální deficit v dodávkách je poměrně malý – u vepřového masa představoval pouhá 4 %, u hovězího masa 8 %, u mléka 3 %, u vajec 8 %, u obilí dokonce jen 1 % a u brambor 3 %. Navíc dlužníkem byl jen omezený počet družstev špatně prosperujících, zatímco převážná většina socialistických zemědělských podniků stanovené úkoly plnila. Avšak jen o málo později přišlo nepříjemné překvapení. Výsledky žní v roce 1957 ukázaly vážné nedostatky: stanovený plán výkupu obilí se nepodařilo splnit.¹⁰³ Jeden z důvodů spočíval v tom, že „*organisačně politická práce národních výborů se právě v období sklizně vcelku jednostranně zaměřovala na socialisaci a výkup zůstával stranou*.“¹⁰⁴ Zpráva předložená politickému byru ÚV KSČ uvádí, že ve snaze získat dosud soukromě hospodařící rolníky ke vstupu do JZD jim byly slibovány „*různé neoprávněné slevy a úlevy z dodávek*“. Nedostatečná sklizeň v roce 1957 se promítla do nedostatku masa, který se v Československu začal v příštích letech projevovat: potřebu krmiv kryla jen ze 76 %.¹⁰⁵

99 BAČA, Ján. *Za další rozvoj socialistické zemědělské družstevní velkovýroby v lidově demokratické ČSR*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1958, s. 47-48.

100 *O zvýšení pětiletého hospodářského plánu. Referát soudruha Jaromíra Dolanského na zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa dne 22. února 1951*. Praha : b. v., b. d.

101 NA Praha, f. 02/2, sv. 163, č. j. 220, bod 1 – Opatření k zabezpečení zemědělství pracovními silami, 23. prosince 1957.

102 Tamtéž, sv. 145, č. j. 192, bod 1 – Opatření k zabezpečení zemědělství pracovními silami, 30. července 1957.

103 Tamtéž, sv. 161, č. j. 217, bod 3 – Situace ve výkupu obilí k 31. říjnu 1957, 25. listopad 1957.

104 Tamtéž.

105 Tamtéž, sv. 166, č. j. 225, bod 8 – Stav a výhled výroby a výkupu jatečného dobytka v roce 1958 – 1959, 28. ledna 1958.

Nový přístup ke „kulakům“

V roce 1958 se měl konat XI. sjezd KSČ. Vedení strany jej pojalo jako příležitost k vyhlášení linie směřující k dovršení výstavby socialismu v Československu. V zemědělství to znamenalo vítězství kolektivizace a převedení zbývajících samostatně hospodařících rolníků do družstev. Mimo JZD tehdy zůstávalo ještě 129 935 zemědělských závodů s výměrou 5 až 15 ha, obhospodařujících celkem 1 035 202 ha zemědělské půdy, a 6 254 závodů ve výměře nad 15 ha, které obhospodařovaly 113 418 ha.¹⁰⁶ Právě v těchto soukromě hospodařících zemědělských s výměrou nad 15 ha spatřovalo komunistické vedení největší problém. Vztah těchto lidí ke vstupu do JZD nebyl rozhodujícím kritériem, podle něhož je stát hodnotil. Mnozí velcí rolníci si totiž uvědomili bezvýchodnost situace, v níž se ocitli, a projeví ochotu do družstva vstoupit. Režim však o ně neměl zájem. Šlo mu jen o jejich půdu, o jejich dobytek a jejich majetek, nikoli o ně samotné.

Ve druhé polovině 50. let se přístup režimu ke „kulakům“ zmírnil. Jestliže počátkem 50. let bylo členství velkých hospodářů v JZD nemožné, na III. sjezdu JZD v červnu 1957 připustil ministr zemědělství Bakula, že *„jednotlivé kulaky je možno do družstva přijímat,“* i když *„jen ve výjimečných případech a po velmi pečlivém uvážení a prošetření každého jednotlivého případu“*¹⁰⁷ a tato změna se objevila v nových stanovách JZD, které byly v závěru sjezdu přijaty. Před XI. sjezdem KSČ se dalšímu postupu vůči „kulakům“ věnovalo politické byro ÚV KSČ: 29. května 1958 probíralo materiál Problémy likvidace kulactva jako třídy v souvislosti s dovršením výstavby socialismu v naší zemi.¹⁰⁸ Vyplývalo z něj, že podíl soukromých zemědělských závodů s výměrou půdy nad 15 ha na celkové zemědělské výrobě v Československu byl už velmi malý. Na tržní produkci se podílely u zrnin jen cca 4 %, u brambor 6,7 %, u mléka 3,4 % a u masa asi 2,5 %.¹⁰⁹ Skutečný důvod snahy o jejich likvidaci spočíval v oblasti politické: zmíněný materiál také konstatoval, že *„třídní boj“* na vesnici stále trvá a probíhá jak v oblasti politické, tak ideologické.

Vedení KSČ konstatovalo, že část „kulaků“ pochopila *„zbytečnost svého odporu a svým postojem i plněním povinností vyjadřovali určitý nový vztah ke společnosti.“* Proto schválilo zásadu, že lze část bohatých sedláků do družstev přijmout a zapojit do práce. Nemělo se to však stát na základě rovnoprávnosti, naopak, bohatí hospodáři byli vystaveni diskriminaci: nesměli v JZD zastávat žádné funkce, mohla jim být přidělována práce pouze manuální, měli být pod neustálou kontrolou orgánů KSČ a družstva a také materiální podmínky jejich přijetí byly nespravedlivé. Stanovy JZD z roku 1957 uváděly, že osobám označeným za „kulaky“ má být stanoven *„vyšší povinný vklad do nedělitelného fondu než ostatním členům. Případná náhrada za užívání půdy*

106 Tamtéž, sv. 178, č. j. 242, bod 3 – Problémy likvidace kulactva jako třídy v souvislosti s dovršením výstavby socialismu v naší zemi, 19. května 1958.

107 III. celostátní sjezd jednotných zemědělských družstev, konaný ve dnech 22. – 24. března 1957. Praha : Ministerstvo zemědělství a lesního hospodářství, 1957, s. 29.

108 NA Praha, f. 02/2, sv. 178, č. j. 242, bod 3 – Problémy likvidace kulactva jako třídy v souvislosti s dovršením výstavby socialismu v naší zemi, 19. května 1958.

109 Tamtéž.

se kulaku nevyplácí.“¹¹⁰ Politické byro ÚV KSČ rozhodlo, aby činil nejméně 50 % hodnoty vneseného živého i mrtvého inventáře.¹¹¹

Komunistické vedení zdůrazňovalo, že je třeba odlišovat „kulaky“ od středních rolníků. Současně konstatovalo, že komunistický režim je natolik pevný, že jeho pozice „umožnila neomezovat občanská práva kulaků zvláštními opatřeními, ale pomohla vytvořit podmínky, kdy kulaci se mohou zapojit do výstavby naší socialistické společnosti.“¹¹² To se promítlo i do vztahu k jejich dětem: měly být převychovány v duchu komunistické ideologie a to zejména působením školy, Pionýra a svazáckých organizací. Děti „kulaků“ již neměly být zatracovány jako celek, politbyro souhlasilo těm z nich, „které se osvědčí ve výrobě, umožnit jako výjimku další vzdělání.“

Přestože tedy politbyro vyslovilo souhlas s pozvolným zapojováním alespoň části velkých sedláků a jejich rodinných příslušníků do družstev, sahalo současně k jejich kriminalizaci. Podle údajů ministra vnitra Baráka odhalila policie v roce 1957 na území státu „97 teroristických akcí organizovaných kulaky a zaměřených proti aktivistům naší socialistické vesnice.“¹¹³ Stejná praxe vládla i v dalších letech. V roce 1959 policie „zrealizovala“ 103 „kulaky“ a „zlikvidovala“ 10 skupin, které měly vyvíjet činnost proti jednotným zemědělským družstvům.¹¹⁴ Policie rovněž sledovala zapojení bývalých velkých sedláků do JZD. Podle údajů ministerstva vnitra bylo ke konci roku 1959 členy JZD 11 815 „kulaků a bývalých lidí“, z nich 1 490 dosáhlo různých významných funkcí: 175 se stalo předsedy JZD, 277 pracovalo jako účetní, 284 jako zootechnikové a 360 jako agronomové. Policejní zpráva konstatovala, že „u většiny z nich jde o živly se závadnou činností v minulosti i v současné době.“¹¹⁵ Jejich činnost policie monitorovala a průběžně je sledovala. Ministerstvo vnitra oznámilo, že činnost nepřátelskou socialistickému hospodaření sice organizují a většinou provádějí „kulaci“, mezi zadrženými však bylo také mnoho lidí s „dobrým třídním původem“.

XI. sjezd KSČ a další program kolektivizace zemědělství

XI. sjezd KSČ, který se konal ve dnech 18. až 21. června 1958, vydal směrnici *K dovršení socialistické výstavby v Československu*. Novotný v hlavním referátu zdůraznil rozhodující význam „nastolení a upevnění socialistických výrobních vztahů,“ jejichž základem mělo být „socialistické vlastnictví výrobních prostředků“.¹¹⁶ Zatímco v průmyslu se komunistům tohoto cíle podařilo

110 Vzorové stanovy jednotných zemědělských družstev schválené III. celostátním sjezdem JZD a vládou republiky Československé dne 3. května 1957. In *III. celostátní sjezd jednotných zemědělských družstev, konaný ve dnech 22. – 24. března 1957*. Praha : Ministerstvo zemědělství a lesního hospodářství, 1957, s. 259.

111 NA Praha, f. 02/2, sv. 178, č. j. 242, bod 3 – Problémy likvidace kulactva jako třídy v souvislosti s dovršením výstavby socialismu v naší zemi, 19. května 1958.

112 Tamtéž.

113 Tamtéž.

114 Archiv bezpečnostních složek Praha, *Informační bulletin MV*, 1960, roč. 4, č. 4, s. 37-59, Státně bezpečnostní situace v zemědělství v roce 1959.

115 Tamtéž.

116 Zpráva o činnosti Ústředního výboru KSČ XI. sjezdu a současné hlavní úkoly – referát přednesený prvním tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným. In *Nová mysl – teoretický a politický časopis ÚV KSČ*, červen 1958, zvláštní číslo XI. sjezd Komunistické strany Československa, s. 20.

již dávno dosáhnout, v zemědělství stále zůstávala nemalá část zemědělských závodů v rukou soukromníků: Novotný uvedl, že k 1. červnu 1958 socialistické podniky – JZD a státní statky – obhospodařovaly pouhých 71 % zemědělské půdy. Zbytek, tedy více než čtvrtina, stále ještě zůstával v rukou soukromě hospodařících rolníků.¹¹⁷ Zemědělská výroba podle něj v polovině roku 1958 dosahovala zhruba předválečné úrovně, což sice nepochybně byl úspěch, protože počátkem 50. let na tom bylo československé zemědělství mnohem hůře,¹¹⁸ ale vedení KSČ dosažený stav neuspokojovalo, neboť stát musel každoročně vynakládat nemalé finanční prostředky za zemědělské produkty, dovážené ze zahraničí. Proto XI. sjezd KSČ za „nejvážnější úkol strany a všeho našeho lidu“ vytýčil podstatné zvýšení zemědělské výroby tak, aby byla schopna pokrýt přírůstek spotřeby základních potravin pro obyvatelstvo a také potřebu surovin pro lehký a potravinářský průmysl.¹¹⁹ Sjezd s cíli ekonomickými spojil cíle politické: základní předpoklad splnění tohoto úkolu spatřoval v dokončení kolektivizace zemědělství. Dosaženo ho mělo být v průběhu nadcházejících dvou let, tedy do konce roku 1960.

Aby československé zemědělství dokázalo pokrýt domácí spotřebu, muselo v nejkratší době projít komplexní mechanizací a chemizací: jen v letech 1959 a 1960 mělo být do zemědělství dodáno 21 500 nových traktorů a dodávky strojených hnojiv se měly oproti roku 1957 zvýšit dvaapůlkrát. Zvýšené nároky měly být kladeny na zemědělskou výstavbu, která však ve větší míře než dosud měla využívat družstevní svépomoci. Vedení KSČ pokládalo za nezbytné, aby zemědělství posílila mladá generace, a proto Novotný vyhlásil, že v nadcházejících letech musí každoročně do zemědělství nastoupit 40 – 45 tisíc mladých lidí. Aby se jim dostalo náležité motivace, musel se v JZD změnit systém honorování: základem příjmů družstevníků se do budoucna měla stát pravidelně vyplácená peněžitá odměna. Naturálie a záhumenky měly sloužit jen jako doplněk výživy rodiny družstevníka. To ovšem předpokládalo, že musí dojít k zásadnímu obratu v hospodaření tzv. zaostávajících družstev; usnesení sjezdu požadovalo, aby k tomu došlo v průběhu nadcházejících dvou let.

Nebyl to jednoduchý úkol, československé hospodářství nebylo na jeho splnění připraveno. Když politické byro ÚV KSČ v červenci 1958 projednávalo¹²⁰ dodávku traktorů v letech 1959 a 1960, uvedl ministr Bakula, že od 1. ledna 1958 vzniklo 830 nových JZD, která obhospodařují 480 tisíc ha půdy, což je rozloha o 200 tisíc ha vyšší, než ukládalo usnesení politického byra ze 7. ledna 1958. Podle jeho slov nemělo 3 500 družstev k dispozici žádný traktor a jiná, která pracovala s traktory dovezenými z NDR, byla s nimi nespokojena, protože šlo o stroje slabé. Politbyro rozhodlo o nutnosti zvýšení výroby traktorů¹²¹ pro československé zemědělství

117 Tamtéž, s. 33.

118 Ještě v roce 1953 byla zemědělská výroba o 12,5 % nižší než v roce 1938, viz NA Praha, f. 02/2, sv. 206, č. j. 282, bod 1 – Hodnocení současného systému výkupu a návrh zásad nového systému výkupu zemědělských výrobků, 6. ledna 1959.

119 Usnesení XI. sjezdu Komunistické strany Československa. In *Nová mysl – teoretický a politický časopis ÚV KSČ*, červen 1958, zvláštní číslo XI. sjezd Komunistické strany Československa, s. 232.

120 NA Praha, f. 02/2, sv. 184, č. j. 251, bod 13 – Dodávky traktorů do zemědělství v letech 1959 a 1960, 29. července 1958.

121 Politické byro ÚV KSČ uložilo krajskému výboru KSČ v Brně, aby přijal „všechna politicko-organizační opatření“ ke zvýšení výroby traktorů ve zdejších průmyslových závodech.

a současně „znovu konzultovat“ otázku dovozu traktorů do Československa ze SSSR.¹²² Jinou cestu k vyřešení tohoto problému vidělo v převedení traktorů a další techniky ze strojních a traktorových stanic do JZD.¹²³ Dosavadní praxi hodnotilo jako „odtržení základních výrobních prostředků od vlastní zemědělské výroby“ a rozhodlo, aby strojním a traktorovým stanicím byly ponechány jen stroje, pomáhající při zúrodnování půdy. Krom toho měly strojní a traktorové stanice zajišťovat technicko-poradenské služby.

Překotná kolektivizace působila československému národnímu hospodářství nemalé problémy: 9. září 1958 se politické byro ÚV KSČ muselo zabývat neuspokojivou situací ve výrobě vepřového masa.¹²⁴ Zodpovědné orgány konstatovaly, že tento neúspěch těsně souvisel se vznikem nových JZD. Obdobně se jejich rychlé zakládání negativně promítlo do výsledku žní v roce 1958. Získaná úroda obilovin byla asi o 8 % nižší, než plánované výnosy, což oslabilo zejména krmivovou základnu pro živočišnou výrobu. Sami komunističtí funkcionáři konstatovali, že největší díl viny za tento neuspokojivý stav nesou nově založená družstva, která nedokáží zorganizovat společnou sklizeň a jen liknavě plní dodávky státu.¹²⁵ Přesto poměrně rychle vznikala družstva nová. Celkově během roku 1958 v celé republice vzniklo 1 191 nových JZD, z toho v českých zemích 836 a na Slovensku 355. JZD, která vznikala v této době, byla družstva IV. typu; jiný typ již zakládán být nemohl.¹²⁶ To znamenalo, že jejich členové byli odměňováni pouze podle vykonané práce; velikost majetku, vloženého do družstva, nehrála žádnou roli.

Vyvrcholení kolektivizačního úsilí

V březnu 1959 se konal IV. celostátní sjezd JZD.¹²⁷ Ministr zemědělství a lesního hospodářství Štrougal oznámil jeho delegátům, že k 1. březnu 1959 hospodařila JZD na 4 361 646 ha zemědělské půdy, což představovalo 73,5 % výměry zemědělské půdy. JZD byla založena v 11 518 obcích, tedy v 80,9 % všech obcí tehdy existujících v ČSR, a bylo v nich sdruženo 609 105 zemědělských závodů s 872 871 členy. „Proces združstevňování probíhá u nás úspěšně za plného souhlasu a aktivní účasti drobných a středních rolníků a usilujeme, aby byl v nejbližší době prakticky dokončen,“ řekl.¹²⁸ Velkou pozornost věnoval přípravě nového zákona o JZD, neboť ten stávající, který platil již deset let, vývoj překonal.¹²⁹ Současně však začaly v ještě větší míře vystupovat navenek nedostatky překotné kolektivizace. Vedení KSČ muselo přiznat, že se nepodařilo „plně organizačně zvládnout složité problémy, spojené s přechodem jednotlivě hospodařících rolníků ke společnému hospodaření,“ že vzdor masivní podpoře, kterou národní hospo-

122 Tamtéž.

123 Rozhodlo o tom usnesení politického byra ÚV KSČ 28. října 1958. Tamtéž, sv. 193, č. j. 264, bod 4 – Zásady perspektivního vybavování jednotných zemědělských družstev mechanizačními prostředky k zabezpečení dalšího rozvoje výrobních sil v JZD a perspektivního vývoje STS, 14. října 1958.

124 Tamtéž, sv. 187, č. j. 257, bod 2 – Vývoj stavu prasat a prasníc s návrhy k zajištění plánované výroby, 30. srpna 1958.

125 Tamtéž, sv. 186, r. j. 256, bod 1 – Zpráva o průběhu žní a výkupu obilí, 30. srpna 1958.

126 BUREŠOVÁ 2002, s. 224.

127 IV. celostátní sjezd JZD skončil. Naše vesnice v nástupu za zvýšení výroby a upevnění JZD. In *Rudé právo*, roč. 39 (62), č. 80, 23. března 1959, s. 1.

128 Rozvojem hospodaření JZD k rozhodnému obratu v zemědělské výrobě. Z projevu ministra zemědělství a lesního hospodářství soudruha Lubomíra Štrougala. In *Rudé právo*, roč. 39 (62), č. 77, 20. března 1959, s. 2.

129 Tamtéž.

dářství poskytovalo družstvům, se československé zemědělství ocitlo v krizi a že ambiciózní úkoly, stanovené celostátní konferencí KSČ v roce 1956, se splnit nepodaří.¹³⁰

Politické byro ÚV KSČ 26. května 1959 uvedlo, že „*soustavné neplnění úkolů v zemědělství v posledních letech vytváří vážnou situaci v uspokojování potřeb národního hospodářství*“ a že za léta 1956 – 1958 vzrostla hrubá zemědělská výroba o pouhých 6 % proti roku 1955, místo plánovaných 18 %. Protože se nedařilo dosahovat plánované sklizně především u plodin určených ke krmení, projevíly se zákonitě nedostatky i v živočišné výrobě. Ta sice během sledovaného období vzrostla o 11 %, avšak plánovaného vzrůstu nedosáhla. Proto nebyl plánovaný stav skotu v roce 1958 splněn o 78 tisíc kusů, stav krav o 46 tisíc kusů, stav prasnic o 30 tisíc kusů a doживost krávy byla nižší o 179 litrů.¹³¹ Z uvedených dat komunisté vyvozovali, že se jim nepodaří dosáhnout stanovených hodnot ani v roce 1960. Cestu k nápravě spatřovali v zavedení nového výkupního systému, v zavádění „*nových pokrokových technologií*“, v zavedení principu hmotné zainteresovanosti pro pracovní kolektivy i zodpovědné pracovníky a samozřejmě v nově pojaté „*politicko-organizační práci*“ na venkově. Krom toho zřídili nový orgán – Ústřední zemědělskou komisi při ÚV KSČ, která měla rozpracovat konkrétní „*politicko-organizační směrnici o opatřeních k dalšímu rozvoji zemědělství*“ a která měla kontrolovat, jak budou přijatá opatření realizována.¹³²

Ze všech citovaných materiálů je zřejmé, že si uvědomovalo důležitost zemědělské výroby pro další rozvoj národního hospodářství a pro spokojenost veřejnosti a bylo rozhodnuto do zajištění zdárného fungování socialistického sektoru zemědělství investovat obrovské prostředky. V létě roku 1959 se zdálo, že se konečně dočkalo úspěchu a že jeho úsilí přináší ovoce: 25. srpna 1959 ministr zemědělství Štrougal odeslal ÚV KSČ dopis, v němž oznamoval, že předchozího dne se podařilo splnit plán výkupu obilí na 100,8 % a že výkupní plány byly splněny ve 14 krajích a 210 okresech.¹³³ Ve srovnání s předchozím rokem se podařilo ke stejnému datu vykoupit o 313 tisíc tun obilí víc, přičemž rozhodující podíl na jeho odevzdání měla JZD a státní statky. „*Jednotlivě hospodařící rolníci se podílejí na tržní výrobě obilí stále klesajícím množstvím a jejich dodávka nečiní letos ani 10 % z vykoupěného množství zrna,*“ uvedl Štrougal.

Euforie však netrvala dlouho. Již 17. listopadu 1959¹³⁴ a pak znovu 22. prosince téhož roku¹³⁵ muselo politické byro vzít na vědomí, že podzimní práce se zvládnout nepodařilo a že sklizeň okopanin, krmiv, cukrové řepy a chmele byla podprůměrná. Oproti roku 1956 sice zemědělská

130 „*Přesto, že při prudkém rozvoji socializace byly národním hospodářstvím poskytnuty zemědělství značné prostředky [...] nebylo dosud dosaženo souladu mezi rozvojem výrobních sil a rozvojem výrobních vztahů,*“ viz NA Praha, f. 02/2, sv. 219, č. j. 297, bod. 25 – Návrh plánu zemědělské výroby na rok 1960, 23. května 1959.

131 Tamtéž.

132 Tamtéž.

133 Tamtéž, sv. 228, č. j. 309, bod 28 – Dopis ústředního výboru KSČ a vlády ČSR všem pracujícím v zemědělství ke splnění plánu výkupu obilí ze sklizně 1959, 25. srpna 1959.

134 Tamtéž, sv. 239, č. j. 320, bod 14 – Současná situace v zemědělské výrobě a zajištění plánu zemědělské výroby na rok 1960, 14. listopadu 1959.

135 Tamtéž, sv. 241, č. j. 322, bod 2 – Současná situace v zemědělské výrobě a zajištění plánu zemědělské výroby na rok 1960, 17. prosince 1959.

výroba vzrostla o 3,5 %, oproti roku 1958 však poklesla, a hodnot, plánovaných na rok 1959, se nepodařilo dosáhnout vůbec. Ze záznamu diskuse je zřejmé, že byla velmi bouřlivá a že členové politbyra své zklamání neskrývali. Konstatovali, že neúroda, kterou se Štrougal snažil vysvětlit deštivým počasím a chladnem v první polovině roku a pak suchem a horkem na podzim, odhalila „některé vážné dlouhotrvající nedostatky v zemědělské výrobě.“ Neuspokojivá úroda nepříznivě ovlivnila bilanci zahraničního obchodu a promítla se do snížení vývozu cukru a chmele a naopak do vyššího dovozu másla, surových olejů a dalších komodit a dokonce i do dovozu obilí, které mělo sloužit jako krmivo.¹³⁶ Skutečnost, že zemědělci vyrobili v roce 1959 „krmiv podstatně méně než v roce 1958“ se měla negativně promítnout i do zásobování masem, mlékem a vejci v roce 1960. Vedení KSČ muselo vzniklou situaci řešit dalším nákupem zrnin v zahraničí.¹³⁷

Ani tyto alarmující výsledky, kterých „socialistická velkovýroba“ dosahovala, nevedly komunistické funkcionáře ke změně přístupu ke kolektivizaci vesnice. Ostatně, bylo už příliš pozdě, ve stejné době komunistické vedení konstatovalo, „že již přes 80 % zemědělské půdy v ČSR je socialistickém sektoru“¹³⁸ a spíše řešilo, jak v hospodaření družstev dosáhnout změny k lepšímu a také – jak je opět podpořit dotacemi z národního hospodářství. Na úpornou snahu dovést družstevní zemědělství k úspěchu doplácela společnost snižováním životní úrovně a problémy se zásobováním. Skutečnost, že ani v roce 1959 nebylo dosaženo „rozhodného obratu“ v zemědělské výrobě a v hospodaření JZD, vzalo politické byro na vědomí s velkou nespokojeností, neboť do zemědělství již po řadu let investovalo ze státního rozpočtu velké prostředky. Vzdor tomu se rozhodlo pro další podporu družstevního sektoru novou mimořádnou pomocí ve výši 190 milionu Kčs z vládní rozpočtové rezervy, neboť v případných politických problémech a možné destabilizaci již založených družstev spatřovalo mnohem větší nebezpečí, než jakým bylo další zatížení státního rozpočtu.

Nakonec však cílevědomý tlak komunistického režimu na dokončení kolektivizace zemědělství přinesl ovoce. Počet soukromě hospodařících rolníků – vzdor zřejmým neúspěchům družstevního hospodaření – se stále zmenšoval a počet JZD a jejich členů úměrně tomu rostl. Když se 2. a 3. února 1960 v Moskvě konala porada představitelů komunistických stran o otázkách zemědělské výroby¹³⁹, mohl zde Novotný oznámit, že v rukou státu již je cca 84 % zemědělské půdy, z čehož 60 % obdělávala JZD a 18 % státní statky; asi 340 tisíc ha zemědělské půdy bylo v družstvech rozděleno na záhumenky. Soukromí zemědělci hospodařili stále ještě asi na 1 000 000 ha půdy, avšak 83 % z nich tvořili tzv. kovorolníci, kteří pracovali v průmyslu nebo jiných podnicích a přitom obdělávali 0,5 až 1 ha půdy. „*Nejde tedy o zemědělská hospodářství*

136 Tamtéž.

137 Tamtéž, sv. 243, č. j. 324, bod 16 – Možnosti nákupu krmných zrnin v roce 1960 z kapitalistických států, 19. prosince 1959.

138 Tamtéž, sv. 230, č. j. 312, bod 2 – Zajištění zemědělské výroby traktory a zemědělskými stroji v letech 1960 – 1965, 8. září 1959.

139 Tamtéž, sv. 249, č. j. 332, bod 15 – Průběh porady komunistických a dělnických stran o otázkách zemědělské výroby, 18. února 1960.

v pravém smyslu,“ řekl Novotný. Nicméně dodal, že vedení KSČ předpokládá, že „v roce 1960 budou združstevněny v podstatě všechny zemědělské závody, které vzhledem k výměře a výrobním podmínkám přicházejí v současné době v úvahu.“ Novotný však musel přiznat, že za uplynulých deset let kolektivizace se v Československu podařilo zvýšit zemědělskou výrobu pouze o 17 %, což bylo málo nejen ve srovnání se západními státy, ale i některými státy sovětského bloku. Vzhledem k tomu, že se současně podstatně zvýšila spotřeba potravin, dostávalo se československé národní hospodářství do potíží a bylo schopno zajistit z vlastních zdrojů jen 88 % spotřeby masa, 90 % spotřeby másla, 66 % spotřeby obilí „pro lidskou výživu“ a 29 % spotřeby tukových surovin. Kromě toho se do ČSR muselo dovážet 700 tisíc tun krmného obilí ročně a naprostá většina přírodních i živočišných vláken.¹⁴⁰

O čtyři měsíce později, počátkem července 1960, se v Praze sešla celostátní konference KSČ. Její vedení zde triumfovalo a vyhlásilo ústy Antonína Novotného, že „po patnácti letech velkého úsilí a bojů socialismus v naší vlasti zvítězil.“¹⁴¹ Náměstek předsedy vlády, předseda Státního úřadu plánovacího a člen politického byra ÚV KSČ Otakar Šimůnek jeho slova potvrdil konstatováním, že v Československu „socialistické výrobní vztahy zvítězily v celém národním hospodářství,“¹⁴² tedy rovněž v zemědělství a zopakoval předpoklad, že do konce roku 1960 bude socialistický sektor hospodařit na 90 % zemědělské půdy, „čímž bude prakticky v našich podmínkách socialistická přestavba vesnice dokončena.“ Skutečně také již v dalších projevech nepadla ani zmínka o nutnosti pokračovat v kolektivizaci zemědělství; režim ji v podstatě pokládal za dokončenou. Šimůnek naopak akcentoval potřebu „vybudování vysoce produktivního socialistického zemědělství“ a zopakoval zásady, na nichž se vedení KSČ v tomto směru usneslo: zvýšení péče o půdu, komplexní mechanizace, zvýšení výnosů v rostlinné výrobě a zvýšení produkce živočišné výroby.¹⁴³

Očekávání komunistického vedení, že dokončení kolektivizace zemědělství a převedení soukromě hospodařících rolníků do sféry socialistické velkovýroby povede automaticky ke zlepšení situace v zemědělství, se nenaplnilo. I v letech následujících musely kompetentní orgány konstatovat, že „bylo sice dosaženo dílčích úspěchů v řadě zemědělských odvětví, avšak je nutné zdůraznit, že přes značnou pomoc v investicích nebo odbornou pomoc nebylo docíleno žádoucího celkového zlepšení.“¹⁴⁴ Splnění úkolů vytýčených vedením KSČ a stabilizace socialistické zemědělské velkovýroby byla možná pouze za cenu nových velkých investic a tím i dalšího brždění růstu životní úrovně obyvatel ve městech; někteří autoři uvádějí, že v letech 1951 až

140 Tamtéž.

141 Projev soudruha Antonína Novotného. In *Rudé právo*, roč. 40 (63), č. 190, 10. července 1960, s. 1.

142 Plán rozvoje vyspělé socialistické společnosti. Referát soudruha Otakara Šimůnka k třetí pětiletce na celostátní konferenci KSČ. In *Rudé právo*, roč. 40 (63), č. 187, 7. července 1960, s. 2.

143 Tamtéž.

144 Zpráva ministerstva zemědělství z roku 1961, cit. dle TOPINKA, Jiří. Specifika kolektivizace v českém pohraničí (1949 – 1960). In RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.) *Osudy zemědělského družstevnictví ve 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 15. – 16. května 2002 věnované Lubomíru Slezákovi k 70. narozeninám*. Studie Slovákého muzea v Uherském Hradišti, 2002, roč. 7, s. 232.

1965 činil objem investic do československého zemědělství 64,5 miliardy Kčs.¹⁴⁵ Protože nyní již měl komunistický stát v oblasti zemědělství vlastně monopol, podařilo se mu postupně vytčených cílů dosáhnout a nedostatky, kterými až dosud kolektivizované zemědělství trpělo, odstranit. Úměrně tomu se zvyšovala také životní úroveň družstevníků¹⁴⁶ a to způsobem dosud nebývalým, což je zpětně motivovalo k větší angažovanosti v JZD. Stabilizace československého venkova, narušeného brutální kolektivizací počátku 50. let, však trvala ještě poměrně dlouhou dobu a teprve ve druhé polovině 60. let začalo socialistické zemědělství prosperovat a stalo se faktorem, který komunistický režim v Československu pomáhal upevňovat.¹⁴⁷

145 VÁCLAVŮ, Antonín. *Agrární a rolnická otázka v Československu*. Praha : Ideologické oddělení ÚV KSČ, 1968, rozmn., s. 28-29.

146 Viz např. zápisy v obecních kronikách z té doby VANĚČKOVÁ 1977, s. 107, 127, 131 a j.

147 PRŮCHA 2002, s. 38-39.

Cituj:

PERNES, Jiří. Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1948 – 1960. In *Forum Historiae*, 2016, roč. 10, č. 1, s. 5-34 . ISSN 1337-6861.

...

Doc. PhDr. Jiří Pernes, Dr. (nar. 1948), samostatný vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze, vedoucí jeho brněnské pobočky. V minulosti byl ředitelem Historického muzea ve Slavkově u Brna, Moravského zemského muzea v Brně a krátký čas také Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Odborně se věnuje dějinám KSČ a komunistického režimu v Československu.
Kontakt: pernes@volny.cz